

Stefan Dmitruk

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5591-5468>

Lublin

email: dmitruk.stefan@gmail.com

Ludność ewakuowana z zachodnich powiatów guberni grodzieńskiej na Syberii w 1916 roku na przykładzie guberni tomskiej

The Population Evacuated from the Western Counties of the Grodno Governorate in Siberia in 1916: The Example of the Tomsk Governorate

Abstrakt

I wojna światowa spowodowała liczne migracje ludności. Jedną z nich była ewakuacja ludności cywilnej w głąb Rosji. Celem publikacji jest analiza demograficzna i statystyczna gospodarstw domowych z powiatów zachodnich guberni grodzieńskiej ewakuowanych do guberni tomskiej latem 1915 r. Podstawę źródłową stanowi wykaz ewakuowanych osób wydrukowany w Tomsku w 1916 r. Tekst omawia zmiany w strukturze demograficznej analizowanych gospodarstw oraz konsekwencje demograficzno-etniczne I wojny światowej dla społeczeństwa guberni grodzieńskiej.

Abstract

In the aftermath of the First World War there were a lot of migrations. One of them was the evacuation of civilian population into the depths of Russia. The aim of the publication is a demographic and statistical analysis of households of the western counties of the Grodno Governorate evacuated to the Tomsk Governorate in the summer of 1915. The source basis is the list of the evacuated people printed in Tomsk in 1916. The text presents the changes in the demographic structure of the analysed households and the demographic and ethnic consequences of the First World War for the community of the Grodno Governorate.

Wstęp

W dotychczasowej literaturze przedmiotu zagadnienie ilościowe rodzin zamieszkujących zachodnią część guberni grodzieńskiej, czyli powiaty: białostocki, bielski i sokólski, z przełomu XIX i XX wieku nie doczekało się szczegółowego omówienia¹. Również problem funkcjonowania rodzin z wymienionego terenu w okresie I wojny światowej nie był przedmiotem dociekań polskich badaczy². Analizę demograficzną polskiej rodziny z terenu Syberii z przełomu XIX i XX stulecia przeprowadzili Rosjanie – Jurij Gonczarow oraz Tatiana Niedzieluk. Ta ostatnia podjęła się ogólnego badania demograficznego polskich katolików w guberni tomskiej³.

Nowa perspektywa badawcza to analiza drukowanych rosyjskich wykazów translokowanej ludności cywilnej⁴ z guberni Królestwa Polskiego oraz

---

¹ Opracowanie demograficzne rodzin żydowskich na obszarze guberni grodzieńskiej w świetle rewizji Nowogródka z 1850 r. opracował Artur Markowski (zob. Artur Markowski, „Lęki i dylematy rodziny żydowskiej w strefie osiedlania w połowie XIX w. – przykład Nowogródka”, *Przegląd Historyczny* 103 [2012], 4: 775–797). W przyszłości wydaje się zasadne podjęcie analizy statystycznej ludności zachodnich powiatów guberni grodzieńskiej w oparciu o rosyjskie wydawnictwa statystyczne na wzór badania Juliana Janczaka (zob. Julian Karol Janczak, „Statystyka ludności Królestwa Polskiego w XIX w.”, *Przeszłość Demograficzna Polski* [dalej: *PDP*] 19 [1994]: 47–114). Problemy związane z określeniem tożsamości narodowej i językowej badanych grup narodowych dla guberni wileńskiej, mińskiej, mohylewskiej, mińskiej zasygnalizowali Zygmunt Sułkowski i Piotr Eberhard – zob. Zbigniew Sułkowski, „Mniejszości w świetle spisów statystycznych z przełomu XIX i XX wieku”, w: *Białoruś, Czechosłowacja, Litwa, Polska, Ukraina: mniejszości w świetle spisów statystycznych XIX–XX w.: liczebność i rozmieszczenie – stosunki narodowościowe – polityka narodowościowa. Materiały z międzynarodowej konferencji Samoidentyfikacja narodowa i religijna a sprawa mniejszości narodowych i religijnych w Europie Środkowo-Wschodniej* Lublin 19 – 21 października 1993, red. Jan Skarbek (Lublin: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 1996) 5–8; Piotr Eberhard, „Problematyka narodowościowa Białorusi w XX w.”, w: tamże, 9–14.

² W dalszych badaniach związanych z prezentowanym zagadnieniem należy zwrócić uwagę na możliwość wykorzystania metody wariantowych projekcji demograficznych dotyczącej stanu i struktury ludności określonego miasta czy terenu podczas I wojny światowej, którą zaproponował Bartosz Ogórek na przykładzie Krakowa, zob. Bartosz Ogórek, „Wpływ I wojny światowej na stan i strukturę ludności miasta Krakowa. Badanie przy użyciu wariantowych projekcji demograficznych”, *PDP* 37 (2015): 159–177.

³ Jurij Gonczarow, „Polska rodzina na Syberii w drugiej połowie XIX wieku i na początku XX wieku”, *Zesłaniec. Organ Rady Naukowej Związku Sybiraków* 29 (2007): 33–47; Tatiana Niedzieluk, „Polscy katolicy w guberni tomskiej: badanie demograficzne”, *Wrocławskie Studia Wschodnie* 12 (2008): 69–75.

⁴ W poniższym tekście przyjęto następującą terminologię dotyczącą uchodźstwa ludności cywilnej z zachodnich guberni rosyjskich w 1915 r.: „uchodźstwo” – szeroki proces migracyjny ludności cywilnej podczas I wojny światowej; „wychodźstwo” – dobrowolne lub pod wpływem różnych przyczyn opuszczenie rodzinnego kraju i stałe lub tymczasowe osiedlenie się w innym kraju; „wygnanie” – migracja ludności z powodu zastosowanego przymusu; „bieżeństwo” (bez cudzysłowu) – proces uchodźstwa społeczności prawosławnej w głąb Rosji. To ostatnie określenie wynika ze świadomości historycznej wiernych Cerkwi Prawosławnej w Polsce, którzy konsekwentnie stosują nazwę bieżeństwo. Dzięki temu rosyjskojęzyczne słowo na trwałe wpisało się

zachodnich guberni rosyjskich w 1915 roku. Do rosyjskich spisów uchodźców wydanych podczas Wielkiej Wojny należy zaliczyć m.in.: *Běžancy v' Tomskoj gubernii: spisok' semejstv' bežencev' i adresa ih'* (Tomsk, 1916), *Perepis' bežencev' v Petrograde* (Petrograd, 1916), *Spisok adresow biežencew. Czast' 1–3* (Moskwa, 1916), obejmujący ok. 50 000 osób spisanych między wrześniem a listopadem 1915 roku, *Adresnaâ kniga bežencev' Latyšej* (Petrograd, 1916)⁵. Za najbardziej przydatny do badań statystyczno-demograficznych należy uznać tzw. wykaz tomski uchodźców (zob. charakterystyka źródła). Tomskie opracowanie wykorzystywała Anna Šetinina z Altajskiego Państwowego Uniwersytetu w Barnaulu (Rosja), badając uchodźców czasu I wojny światowej mieszkających na terenie Syberii zachodniej⁶.

Tak zwany wykaz tomski umożliwia wstępne zbadanie struktury demograficznej gospodarstw, które znalazły się w głębi państwa carów po ewakuacji ludności cywilnej przez armię rosyjską podczas odwrotu latem 1915 roku. Tekst jest odpowiedzią na postulat badawczy Cezarego Kukli, dotyczący deficytu analiz demograficznych z początku XX wieku⁷. Poniższa diagnoza wpisuje się w badania statystyczne i demograficzne nad migracjami ze szczególnym

---

w dyskurs naukowy. Definicji „ewakuacja” używam na określenie zaplanowanego wyjazdu ludzi, wywozu majątku państwowego i cerkiewnego, zaś „deportacja” czy „wypędzenie” odnosi się do celowych i zaplanowanych akcji wysiedleńczych ludności niemieckiej bądź żydowskiej prowadzonych przez rosyjską administrację wojskową i cywilną. Wobec ludności cywilnej, w zależności od kategorii społecznej lub narodowej, stosuję wymiennie pojęcia: „uchodźca”, „bieżeniec”, „deportowany”, „wygnany”. Szerzej o terminologii z jej uzasadnieniem zob. Stefan Dmित्रuk, „Wspomnienia o powrocie z bieżeniństwa w 1923 r. mieszkańca wsi Wilanowo”, *Białoruskie Zeszyty Historyczne* (dalej: *BZH*) 43 (2015): 215–216, przyp. 3; Katarzyna Sierakowska, *Śmierć – wygnanie – głód w dokumentach osobistych. Ziemia polskie w latach Wielkiej Wojny 1914–1918* (Warszawa: Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk, 2015), 136–138.

⁵ *Běžancy v' Tomskoj gubernii: spisok' semejstv' bežencev' i adresa ih'.* *Vyp. 1–j*, (Tomsk, 1916), 1–468 (dalej: Spis, cz. 1); *Běžancy v' Tomskoj gubernii: spisok' semejstv' bežencev' i adresa ih'.* *Vyp. 2–j* (Tomsk, 1916), 1–179 (dalej: Spis, cz. 2). Tzw. spis piotrogadzki z 1916 r. pod kątem naukowym scharakteryzował Stanisław Czerep (zob. „Bieżęncy z Królestwa Polskiego i guberni grodzieńskiej w Piotrogradzie – stan na 29 lutego 1916 r.”, *BZH* 45 [2016]: 82–98). Tzw. wykaz moskiewski uchodźców zawiera jedynie imię, patronimik, nazwisko, nazwę guberni, datę przybycia do guberni moskiewskiej oraz adres osiedlenia się poszczególnych osób. Podobne dane – za wyjątkiem daty przybycia i patronimiku – zawiera spis Łotyszy wydany w 1916 r. Tzw. spis moskiewski wymienia tylko osoby dorosłe, a wydawcy nie ujęli w nim dzieci do lat 15 (*Spisok' adresov' bežencev. Čast' 1 (A–I)* [Moskwa, 1916], IV).

⁶ Anna Šetinina, „Professionalnyj sostav bežencev Pervoj mirovoj wojny v Tomskoj Gubernii”, *Informacionnyj Bülleten' Asociacii. Istorii i Komp'üter* 35 (2007): 226–245; teje, „Běžency i graždanskie internirovannye na ūge Zapadnoj Sibiri (1915–1920-e gg.)”, *Izvestiâ Altajskogo Gosudarstvennogo Universiteta* 4 (2007), 56, t. 2: 177–182; teje, *Bežency na ūge Zapadnoj Sibiri 1914–1923 gg.: istočniki i metody izučeniâ* (autoreferat rozprawy doktorskiej, Barnaul, 2007), dostęp: 17.06.2017, <http://www.dissercat.com/content/bezhentsy-na-yuge-zapadnoi-sibiri-1914-1923-gg-istochniki-i-metody-izucheniya>.

⁷ Cezary Kuklo, „Demograficzno-społeczna problematyka rodziny w pierwszej połowie XX wieku”, w: *Struktury demograficzne rodziny na ziemiach polskich do połowy XX wieku. Przegląd*

uwzględnieniem czasu wojny. Cel opracowania to charakterystyka rodziny z terenu dotkniętego ewakuacją, czyli guberni grodzieńskiej – obecnie północnego Podlasia i Białostoczczyzny – ukazana dzięki wykorzystaniu grupowania statystycznego – agregacji danych oraz elementów metod demograficznych, takich jak analiza: struktury wieku i płci, typologii struktury rodziny Petera Lasletta z modyfikacją Cezarego Kukli⁸, głębi pokoleniowej. Dodatkowo poruszono kwestię geografii wyjazdu i rozmieszczenia ludności cywilnej z zachodnich powiatów guberni grodzieńskiej w guberni tomskiej⁹.

Brak szczegółowych badań związanych z demografią i statystyką ludności guberni grodzieńskiej między 1864 a 1915 rokiem¹⁰ lub ludnością prawosławną na terenie ziem polskich na przełomie XIX i XX wieku uniemożliwia wyciągnięcie prawidłowych wniosków badawczych oraz neguje zastosowanie porównania struktury rodzinnej przed i po I wojnie światowej. W chwili obecnej, ze względu na brak tego typu badań, nie jest możliwe udzielenie odpowiedzi na pytanie, jak wyglądała typowa sytuacja rodziny ewakuowanej w głąb Rosji. Końcowe wyniki badania nie są dokładne, zaś wnioski podlegają weryfikacji w dalszych analizach naukowych. Prezentowane w opracowaniu dane, w większości o charakterze statystycznym, umożliwiają przeprowadzenie w przyszłości pogłębionej analizy demograficznej poruszanego tematu.

---

badan i problemów, red. Piotr Guzowski, Cezary Kuklo (Białystok: Instytut Badań nad Dziedzictwem Kulturowym Europy, 2014), 133, 150.

⁸ Więcej o metodzie zob. Cezary Kuklo, *Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej* (Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2009), 150–156.

⁹ Badanie wzorowano m.in. na opracowaniach: Konrad Rzemieniecki, „Gospodarstwo chłopskie w wybranych wsiach dóbr teofilpolskich na Podolu w 1827 roku”, *PDP* 35 (2014): 41–53; Michał Kopczyński, *Studia nad rodziną chłopską w Koronie w XVII–XVIII wieku* (Warszawa: Wydawnictwo Krupski i Spółka, 1998).

¹⁰ Wyjątkiem są najnowsze analizy statystyczne ludności Tykocina i Kleszczel z przełomu XIX i XX w. – zob. Małgorzata Choińska, *Spoleczeństwo miasta Tykocina w XVIII i XIX wieku* (elektroniczna wersja rozprawy doktorskiej, Białystok: Uniwersytet w Białymstoku, 2013), dostęp: 19.06.2017, http://repozytorium.uwb.edu.pl/jspui/bitstream/11320/1314/1/Choińska_Małgorzata_doktorat.pdf; Stefan Dmitruk, „Spoleczeństwo miasta Kleszczele w latach 1864–1915 w świetle wydawnictwa «Pamiętność Księgi Grodzieńskiej Gubernii»”, w: *Kleszczele, Podlasie, Ukraina. Księga jubileuszowa ku czci doktora Mikołaja Roszczenki w 75-lecie urodzin*, red. Grzegorz Kuprianowicz, Roman Wysocki (Kleszczele: Towarzystwo Ukraińskie, 2017), 81–105. Należy podkreślić, że nie są to opracowania demograficzne, a badania statystyczne. Małgorzata Choińska ustaliła liczebność rodziny żydowskiej mieszkającej w Tykocinie pod koniec XIX w. na poziomie 7,7 osoby. Ponieważ w analizowanym źródle występuje zbyt mała populacja ludności żydowskiej, zrezygnowano z porównania ustaleń białostockiej badaczki, by uniknąć zniekształcenia wyniku analizy.

Charakterystyka analizowanego źródła

Analizowany dwuczęściowy wykaz bieżenców, zgodnie z klasyfikacją Jerzego Topolskiego, to źródło drukowane, pośrednie, celowo przekazujące informacje¹¹. Jego wydawcą był Gubernialny Oddział Komitetu Wielkiej Księżnej Tatiany w Tomsku¹², zaś opracowaniem zajęło się Rejestracyjne i Sprawozdawcze Biuro ds. Uchodźców przy Tomskim Rejonie Przesiedleńczym¹³. Biuro dzieliło się na oddziały powiatowe i współpracowało z Miejskim Komitetem ds. Uchodźców w Tomsku. Urzędy funkcjonowały w ramach Tomskiego Rejonu Przesiedleńczego. Biuro miejskie objęło rejestracją ludność ewakuowaną do Tomska, zaś oddziały powiatowe biura gubernialnego zajmowały się ewidencją uchodźców lokowanych w pozostałych rejonach guberni tomskiej. Biuro gubernialne, w celach kontrolnych i ewidencyjnych, poleciło poszczególnym oddziałom powiatowym i urzędnikom z biura miejskiego przesłać spisy ewakuowanych osób osiadłych w różnych rejonach guberni tomskiej¹⁴. Na podstawie wykazów powiatowych i miejskich urzędnicy biura gubernialnego w Tomsku sporządzili, w późniejszym okresie, karty bieżenców¹⁵ oraz drukowaną, ujednoczoną wersję analizowanego wykazu składającą się z dwóch części.

¹¹ Zob. Jerzy Topolski, *Metodologia historii* (Warszawa: PWN, 1968), 268–270; Benon Miśkiewicz, *Wstęp do badań historycznych* (Warszawa–Poznań: PWN, 1985), 131–133.

¹² Komitet Wielkiej Księżnej Tatiany – rosyjska, państwowa organizacja pomocowa, powołana do życia 14 września 1914 r. przez cara Mikołaja II Romanowa (1868–1918). Honorową przewodniczącą obrano wielką księżną Tatianę Romanow (1897–1918), córkę rosyjskiego władcy. Celem organizacji była szeroko rozumiana pomoc uchodźcom i ofiarom wojny. Komitet dzielił się na 54 oddziały gubernialne, oddziały powiatowe, rejonowe i miejskie. Funkcjonował dzięki subsydiom państwowym oraz dotacji rodziny carskiej i osób prywatnych. Komitet m.in. przekazywał subwencje organizacjom pomocowym działającym na terenie Rosji oraz rejestrował uchodźców. W celu ewidencji uchodźców założył Wszechrosyjskie Biuro Centralne. Działalność organizacji ustała w marcu 1918 r. Na podst.: Krzysztof Piotr Pękała, *Migracje ludności guberni chełmskiej w pierwszych latach „Wielkiej Wojny” (1914–1915)* (wydruk rozprawy doktorskiej, Lublin: Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, 2012), 304–308; Mariusz Korzeniowski, *Na wygnanym szlaku... Działalność Centralnego Komitetu Obywatelskiego Królestwa Polskiego na Białorusi w latach 1915–1918* (Lublin: Lubelskie Towarzystwo Naukowe, 2001), 314–315; Dorota Sula, *Powrót ludności polskiej z byłego Imperium Rosyjskiego w latach 1918–1937* (Warszawa: Wydawnictwo Trio, 2013), 35.

¹³ W październiku 1915 r. celem usprawnienia funkcjonowania transportu, pomocy oraz koordynacji działań władz lokalnych i organizacji społecznych udzielanej uchodźcom, Ministerstwo Spraw Wewnętrznych podzieliło Rosję na dwanaście Rejonów Przesiedleńczych – zob. Vadim Samatyā, „Problema beżencev v Belarusi v gody Pervoj Mirovoj Wojny”, *Beloruskij Żurnal Meždunarodnogo Prava i Meždunarodnyh Otnošenij* 2 (2003): 73; Maksim Vasil’ev, „Beżency Pervoj mirovoj wojny i Pskovskaā Guberniā”, *Pskov. Naučno-Praktičeskij Istoryko-Kraevedčeskij Żurnal* 40 (2014): 172; Pękała, *Migracje*, 259–260.

¹⁴ Spis, cz. I, I–II.

¹⁵ Karty bieżenców powstały w późniejszym okresie niż wykaz. Zawierały takie informacje, jak: imię i nazwisko głowy rodziny, wiek i pokrewieństwo członków rodziny, pochodzenie, wykształcenie, wykonywaną pracę, miejsce zamieszkania przed wyjazdem w głąb Rosji, trasę

Pierwsza część spisu objęła 6505 gospodarstw osiedlonych na wspomnianym terenie do początku maja 1916 roku. Zawarto w niej następujące informacje: nazwisko, imię i patronimik, wiek deklarowany przez głowę rodziny, imiona i deklarowany wiek członków rodziny oraz więzy rodzinne wobec głowy rodziny¹⁶, miejsce wyjazdu (gubernia, powiat, wieś/miasto), miejsce osiedlenia w guberni tomskiej (identyczne dane) oraz adres pocztowy miejsca zamieszkania poszczególnych rodzin. Spis ułożono w porządku alfabetycznym języka rosyjskiego. Opracowanie zawiera wykaz: osób zmarłych w tomskich szpitalach¹⁷, miast guberni tomskiej, gmin oraz organizacji pomagających uchodźcom, skrótów i imion. Takie same oraz dodatkowe informacje, dotyczące narodowości i zawodu wykonywanego przez głowę rodziny, znalazły się w drugiej części spisu. Źródło danych kolejnej części to efekt opracowania przez urzędników wspomnianych jednostek administracyjnych pierwszych kart bieżenców, powstałych między majem a październikiem 1916 roku¹⁸. Do nowego zestawienia weszło 2068 gospodarstw. Pozostała, dodatkowa struktura wykazu nie zmieniła się. Warto podkreślić, że w części drugiej spisu wystąpiły pojedyncze przypadki powtarzających się rodzin¹⁹.

Tzw. wykaz tomski opracowały co najmniej dwie osoby: Bazyli Nagnibieda (1878–1961)²⁰ – kierownik Rejestracyjnego i Sprawozdawczego Biura

---

ewakuacyjną danej rodziny, datę dotarcia i miejsce osiedlenia, pozostawiony areal i inwentarz gospodarstwa, stan techniczny opuszczonych budynków. Według Wiesława Chorużego, który spenetrował Archiwum Państwowe Obwodu Tomskiego na początku września 2015 r., karty powstały w latach 1917–1918. Choruży twierdzi, że poza powiatem mariińskim nie zachowały się dla pozostałej części guberni tomskiej, a sprawozdania i zestawienia uchodźców poszczególnych guberni mogą znajdować się w innych archiwach rosyjskich. Szerzej o kartach bieżenców i ich przykłady zob. Wiesław Choruży, *Karty bieżenców*, dostęp: 13.12.2015, <http://czasopis.pl/karty-biezencow>.

¹⁶ W opisie danej rodziny występuje następujący porządek spisowy: głowa rodziny, dzieci – synowie, a później córki, ewentualnie rodzice i rodzeństwo, rzadziej dalsi krewni.

¹⁷ W cz. 1 źródła na stronach I–III jest wykaz osób, które zmarły w szpitalach znajdujących się w Tomsku w latach 1915–1916. Wśród zmarłych są osoby pochodzące z guberni grodzieńskiej. Redaktorzy dokumentu nie uszczegółowili danych denatów, w związku z czym nie można zidentyfikować pochodzenia terytorialnego badanej grupy.

¹⁸ Šetinina, „Professionalnyj”, 227.

¹⁹ Dla analizowanego obszaru są to rodziny: Grzegorza Artemiuka z Boratynki w powiecie bielskim (Spis, cz. 1, 11; Spis, cz. 2, 5), Naumiuków z Żuk w powiecie bielskim (Spis, cz. 1, 280; Spis, cz. 2, 91), Justyny Bajko (Spis, cz. 1, 15; Spis, cz. 2, 98; w cz. 2 jest błędnie zapisana jako Pajko) i Wróblewskich z Bujnowa w powiecie bielskim (Spis, cz. 1, 70; Spis, cz. 2, 111; w cz. 2 jest błędnie zapisana jako Rulewscy), Stepaniuków z Bielek w powiecie bielskim (Spis, cz. 1, 381; Spis, cz. 2, 122), Marii Citko oraz Wincentego Citko z Jurowlan w powiecie białostockim (Spis, cz. 1, 396; Spis, cz. 2, 134–135; obie rodziny błędnie zapisane w cz. 1 jako Titko).

²⁰ Bazyli Nagnibieda urodził się w 1878 r. w Perejaśławiu jako syn urzędnika guberni połtawskiej. Był absolwentem seminarium duchownego w Perejaśławiu (1900 r.) oraz Wydziału Prawa Uniwersytetu w Tomsku (1910 r.). Od 1903 r. pracował w rosyjskich organizacjach statystycznych. W 1920 r. został profesorem wspomnianej uczelni, a siedem lat później zatrudniony w Instytucie Rolnictwa w Omsku i Instytucie Naukowo-Badawczym Gospodarki Rolnej w Nowosybirsku.

ds. Uchodźców przy Statystycznym Oddziale Miejskiego Komitetu ds. Uchodźców w Tomsku oraz N.A. Guriew – urzędnik Statystycznego Oddziału Tomskiego Rejonu Przesiedleńczego. Z dużym prawdopodobieństwem przy spisie – przy najmniej przy zestawieniach powiatowych – pracowały inne osoby²¹.

Pod kątem wewnętrznym, na co zwrócił uwagę Krzysztof Piotr Pękała, wykaz ma wady²². Należy zaliczyć do nich: zniekształcone nazwiska oraz nazwy miejscowości, z których wyjechali wysiedleńcy²³, ujęcie przez osoby redagujące kilkunastu rodzin pochodzących z guberni grodzieńskiej bez określenia miejscowości wyjazdu, określenie liczby dzieci bez ustalenia, czy jest to syn czy córka, pojedyncze przypadki braku: liczby osób w rodzinie, podania deklarowanego wieku, określenia, z jakiej guberni pochodzili bieżący, wpisania imion oraz wieku członków rodziny²⁴. Wykaz zawiera również błędy w ustaleniu przynależności miejscowości do określonej guberni²⁵. Większość wymienionych błędów wewnętrznych występuje w części pierwszej analizowanego źródła.

Powyższe uchybienia wynikają z kilku powodów. Autorzy opracowania wskazali na problem analfabetyzmu wśród bieżących przybyłych do guberni tomskiej²⁶. Nie można zbagatelizować tego argumentu, ponieważ w 1913 roku w całej guberni grodzieńskiej na 1000 osób zaledwie 292 osób potrafiło czytać

Do wybuchu I wojny światowej uczestniczył w akcjach statystycznych na terenie guberni tomskiej: w latach 1906–1907 spisywał mieszkańców guberni, w 1909 r. pracował nad spisem gospodarstw rolnych powiatów marińskiego i tomskiego, a w latach 1911–1912 zespołowo opracował statystykę związaną z warunkami ekonomicznymi osadników przybyłych do guberni tomskiej, od 1914 r. również w spisach prowadzonych przez Oddział Statystyczny Tomskiego Rejonu Przesiedleńczego. Od 1930 r. mieszkał w Moskwie. Zmarł w 1961 r. (na podst. E. Antonova, „Struktura upravljeniâ Tomskogo Pereselenčeskogo Rajona 1906–1917 gg.», *Vestnik Tomskogo Gosudarstvennogo Universiteta* 294 [2007]: 133).

²¹ Tezę może potwierdzić kwerenda archiwalna dotycząca wymienionych urzędników w Państwowym Archiwum Obwodu Tomskiego w Tomsku w zespołach: Tomski Gubernialny Komitet do spraw Uchodźców (1915–1924; fond 7), Tomski Rząd Gubernialny (1822–1917; fond 3) oraz Tomski Rejon Przesiedleńczy (1906–1920; fond 239).

²² Pękała, *Migracje*, 272. Pękała zauważył: „Całkowita liczba była w rzeczywistości wyższa, gdyż w spisie często zdarzało się, że odnotowana jest tylko głowa rodziny z dopiskiem «z rodziną». Formularze rejestracyjne Komitetu Wielkiej Księżnej Tatiany zawierały takie informacje jak dokładny adres, liczbę osób w rodzinie z podaniem wieku, płci i narodowości” (tamże, 274–275).

²³ M.in.: Spis, cz. 1, 178; Spis, cz. 2, 16 – Aleksandrówka (obecnie Radziwiłłówka k. Siemiatycz) w ówczesnym powiecie bielskim; Spis, cz. 2, 95 – Carcewo zamiast Parcewo w powiecie bielskim; Spis, cz. 2, 96 – Klorida zamiast Knorydy w powiecie bielskim. Należy pamiętać, że nazwy miejscowości są zrusyfikowane i odbiegają od współczesnych nazw (np. Czarna Wieś w ówczesnym powiecie białostockim – obecnie Czarna Białostocka).

²⁴ M.in.: Spis, cz. 1, 47, 48–49, 59, 62, 72–73, 82, 85, 89, 178, 337, 396.

²⁵ Np. wsie Kościeniewiecze, Mała Dąbrowica, Piszczac k. Białej Podlaskiej w guberni chełmskiej zostały zakwalifikowane do guberni grodzieńskiej, powiatu bielskiego (zob. Spis, cz. 1, 105, 149, 209).

²⁶ Spis, cz. 1, III.

i pisać²⁷. Wydaje się, że tomscy statystycy byli świadomi tego problemu, ponieważ osoby pracujące przy spisie – głównie N.A. Guriew – wyruszyły w głąb guberni docierając do uchodźców, a następnie poprawiły dane zamieszczone w spisie²⁸. W dokumencie widoczny jest pośpiech wykonania opracowania, spowodowany prawdopodobnie dużą grupą osób do zewidencjonowania, oraz weryfikacji. Potwierdzają to błędy zauważone podczas analizy wewnętrznej źródła.

Ludność z północnego Podlasia i Białostoczczyzny w 1916 roku w świetle wykazu

Liczba uciekinierów

Po przełamaniu przez armię niemiecką i austro-węgierską frontu wschodniego pod Gorlicami w maju 1915 roku, wojsko rosyjskie rozpoczęło odwrót na całą jego długości. Latem i jesienią tegoż roku, w następstwie klęski oraz rozkazów gen. Mikołaja Iwanowa (1851–1919) – dowódcy Frontu Południowo-Zachodniego z 16 czerwca 1915 r. – i wielkiego księcia Mikołaja Mikołajewicza Romanowa (1856–1929) z 5 sierpnia 1915 r., Rosjanie przeprowadzili ewakuację 21 guberni – w tym Królestwa Polskiego i guberni grodzieńskiej – w głąb imperium. Akcja przesiedleńcza objęła administrację cywilną, mienie państwowe, wojskowe, cerkiewne, gospodarcze oraz ludność. Nierzadko odbywała się ona pod wpływem zastosowanego przez żołnierzy i oficerów armii rosyjskiej różnego rodzaju przymusu, akcji propagandowej administracji państwowej i cerkiewnej. Badacze szacują, że wydarzenie dotknęło ok. 3 000 000–3 500 000 ludności ze wskazanego obszaru. W następstwie zdarzenia również mieszkańcy tytułowych powiatów opuścili swoje domostwa i zamieszkali w głębi Rosji, w tym m.in. w guberni tomskiej²⁹. Główna fala, ok. 81 000 uchodźców, pojawiła się w Syberii zachodniej

²⁷ *Statističeskij eżegodnik' Rossii. 1913 g. (god desjatyj)*, (S. Peterburg: Centralnyj Statističeskij Komitet, 1914), 82. Według Adama Dobrońskiego (*Infrastruktura społeczna i ekonomiczna guberni łomżyńskiej i obwodu białostockiego (1866–1914)* [Białystok: Sekcja Wydawnicza Filii Uniwersytetu Warszawskiego, 1980], 523) w styczniu 1897 r. w trzech interesujących nas powiatach stopień analfabetyzmu wynosił 61,6%. Adam Miodowski ustalił, że w 1897 r. pisać potrafiło 42,8% mieszkańców powiatu białostockiego (Adam Miodowski, „Lokalne uwarunkowania i efekty rosyjskiej polityki oświatowej na Białostoczczyźnie u progu XX wieku”, *Studia Podlaskie* 24 (2016): 118).

²⁸ Spis, cz. 1, III.

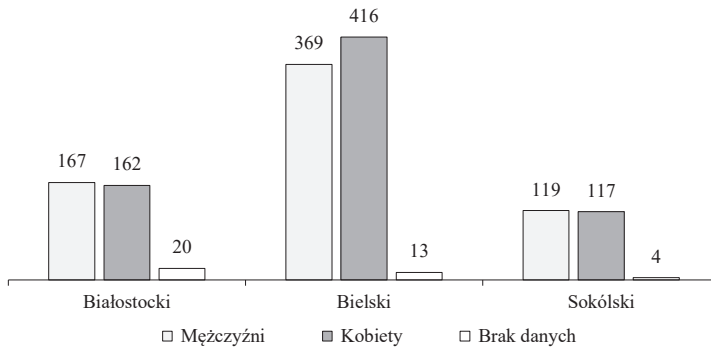
²⁹ Szerzej o ewakuacji ludności cywilnej w 1915 r. zob. m.in. (we wskazanych opracowaniach pełny wykaz literatury przedmiotu): *Beżanstva 1915 goda*, red. Luba Vital' (Belastok: Niva, 2000); Mariusz Korzeniowski, Marek Mądzik, Dariusz Tarasiuk, *Tulaczy los. Uchodźcy polscy w imperium rosyjskim w latach pierwszej wojny światowej* (Lublin: Wydawnictwo Marii Curie-Skłodowskiej, 2007); Vital Karnâlûk, „Gistaryčnaâ dëmagrafiâ peršaj susvetnaj vajny: beżanstva z zahodnih gubernâŭ Rasijskaj imperyi (1914–1917 g.g.)”, *BZH* 12 (1999): 22–44; Sula, *Powrót*; Pękała, *Migracje; Wojna i ludzie. Społeczny aspekt I wojny światowej w Europie Wschodniej*, red. Dorota

między lipcem a październikiem 1915 roku. Do guberni tomskiej przybyło wówczas ponad 38 500 osób³⁰.

W tzw. wykazie tomskim zidentyfikowano 1387 osób pochodzących z powiatów białostockiego, bielskiego i sokólskiego³¹. Ponieważ w spisie znajduje się spora ilość uchodźców oznaczonych jako mieszkańcy guberni grodzieńskiej bez podania dokładnego miejsca wyjazdu, można założyć, że badana grupa mogła być większa liczebnie. Na potrzeby analizy będą się posługiwał ustaloną powyżej liczbą przesiedleńców.

Wykres 1. Osoby ewakuowane z zachodnich powiatów guberni grodzieńskiej do guberni tomskiej w 1916 roku

Źródło: Spis, cz. 1; Spis, cz. 2.

Z powiatu białostockiego do guberni tomskiej przyjechało 349 osób (25,16% ustalonej liczby osób), z bielskiego – 798 osób (57,53% ustalonej liczby osób), a z sokólskiego – 240 (17,30% ustalonej liczby osób). W 1913 roku na terenie guberni grodzieńskiej mieszkało 1 661 500 osób, z czego w powiatach: białostockim – 162 200 osób (87 500 mężczyzn i 74 700 kobiet), bielskim – 152 400 osób (77 700 mężczyzn i 74 700 kobiet), sokólskim – 106 900 osób (53 600 mężczyzn

Michaluk (Ciechanowicz: Muzeum Rolnictwa im. ks. Krzysztofa Kluka, 2015). Według Eugeniusza Mironowicza („Społeczne, polityczne, religijne i ekonomiczne skutki uchodźstwa w 1915 r. w życiu białoruskiej ludności Białostoczczyzny”, w: *Wojna*, 329–332) z guberni grodzieńskiej wyjechało ok. 800 000 osób, w wyniku czego populacja prawosławna w tej guberni zmalała o 90%.

³⁰ Oleg Čudakov, „Gorodskoe samoupravlenie v tomskoj gubernii v gody pervoj mirovoj wojny (jul 1914 – fevral 1917)”, *Vestnik Omskogo Universyteta* 3 (2011): 148.

³¹ Spis, cz. 1; Spis, cz. 2 (całe). Charakterystyka społeczna, zawodowa, oświatowa, komunikacyjna, ekonomiczna zachodnich powiatów guberni grodzieńskiej i guberni łomżyńskiej przed I wojną światową zob. Dobroński, *Infrastruktura*.

i 53 600 kobiet)³². Można skonstatować, że zaledwie około 0,33% osób z interesujących nas obszarów mogło trafić do guberni tomskiej w wyniku ewakuacji ludności cywilnej w 1915 roku w głąb Rosji³³. Tak niska liczba uciekinierów cywilnych z zachodnich powiatów guberni grodzieńskiej to być może, zgodnie z twierdzeniem Mariusza Korzeniowskiego, Marka Mądziaka i Dariusza Tarsiuka, efekt zabiegów pracowników polskich organizacji ratowniczych przeciwdziałających planom administracji rosyjskiej, dążącej do osiedlania bieżenców z terenów Królestwa Polskiego i zachodnich guberni m.in. w tzw. guberniach syberyjskich³⁴. Kwestia ta wymaga dalszych badań.

Zidentyfikowana ludność tworzyła 342 gospodarstwa domowe. Z powiatu bielskiego pochodziło ich 203 (59,36%), z białostockiego – 84 (24,56%), zaś 55 do guberni tomskiej trafiło z powiatu białostockiego (16,08%).

Miejsca wyjazdu i rozmieszczenia ludności

Gubernia tomska, czyli miejsce osiedlania się ludności z zachodnich powiatów guberni grodzieńskiej, zajmowała obszar 847 000 km². Geograficznie przynależała do Niziny Zachodnio-Syberyjskiej³⁵. Na jej terenie rozciągała się południowa część Wyżyny Sałairskiej, Kotliny Kuźniecka, a w południowo-wschodniej części Góry Ałtaj. Klimat na Syberii zachodniej określano jako kontynentalny i surowy. Na początku XX wieku, w rejonie Tomska, średnia roczna temperatura wynosiła niewiele ponad 0 stopni, zaś zimy bywały srogie, co w znacznym stopniu wpływało na okres wegetacji roślin. Bagna zajmowały

---

³² *Statističeskij*, 36. Pod kątem wyznaniowym w 1913 r. w guberni mieszkało: 57,53% prawosławnych, 0,37% muzułmanów, 23,99% katolików, 0,79% protestantów, 17,28% wyznawców judaizmu oraz 0,04% wyznawców innych odłamów chrześcijaństwa (tamże, 69). Między spisem powszechnym przeprowadzonym między 1897 a 1913 r. ludność guberni grodzieńskiej wzrosła o ponad 58 000 osób (zob. Miodowski, „Lokalne”, 117).

³³ Prezentowane liczby uchodźców z powiatów zachodnich guberni grodzieńskiej oraz pozostałych obszarów guberni zachodnich Rosji nie są obliczeniami ostatecznymi, a jedynie szacunkowymi. Zgodnie z ustaleniami Pękały (*Migracje*, 272–276), wyliczenia organizacji zajmujących się statystyką uchodźców na terenie imperium rosyjskiego podczas I wojny światowej miały liczne nieścisłości i mankamenty. Według Pękały, organizacje prowadziły jedynie rejestrację osób korzystających z ich pomocy, a nie wszystkich ludzi przebywających na określonym terenie. Władze rosyjskie nie prowadziły ewidencji osób, które wyjeżdżały z miejsca ewakuacji, lecz rejestrowały osoby, które dotarły na potencjalne miejsce uchodźstwa. Z tego powodu nie są znane dokładne straty wśród ludności cywilnej wynikłe podczas podróży w głąb Rosji. Kwestię braku rzetelności prowadzonej statystyki przez różne organizacje działające w Rosji podnosili w nauce polskiej Mariusz Korzeniowski i in. (zob. *Tulaczy los*, 23–24).

³⁴ Korzeniowski i in., *Tulaczy los*, 40–41.

³⁵ Charakterystyka warunków życia na terenie guberni tomskiej na podst. Vasilij Nagnibieda sostavil, *Tomskaâ Guberniâ. Statističeskij očer'k'* (Tomsk: Tipografiâ V. Perel'man', 1917), 1–4; *Pamâtnaâ Kniźka Tomskoj Gubernii na 1915 god'* (Tomsk: Tomskago Gubernskago Statističeskago Komiteta, 1915), I–XIX.

około 20% terenu, a w pozostałych 80% guberni występowały lasy, tajga i tundra. Pod kątem administracyjnym gubernia dzieliła się na 7 powiatów z 12 miastami. Na jej obszarze mieszkało 4 185 445 osób (stan na 1.01.1914 r.), czyli ok. 4,9 osoby na km². Najbardziej zaludnionym obszarem był powiat barnaulski z liczbą 1 496 331 mieszkańców. Zaledwie 8,8% ludności mieszkało w miastach, zaś pozostałe 91,2% społeczności stanowili mieszkańcy wsi. W 1911 roku na mozaikę wyznaniową omawianej jednostki administracyjnej składali się prawosławni (92% ludności), muzułmanie (0,92%), rzymscy katolicy (1,1%), staroobrzędowcy (3,8%), luteranie (0,51%), Żydzi (0,43%) i przedstawiciele innych religii³⁶. Oprócz Rosjan gubernię zamieszkiwali Tatarzy, Kazachowie, Turcy, Mordwini, Selkupowie i około 52 000 Polaków³⁷. W tej części Syberii występowały złoża złota, węgla kamiennego oraz kamieni szlachetnych. Gospodarka guberni skupiała się głównie na przetwórstwie płodów rolnych (ok. 9000 różnego typu zakładów produkujących żywność), w mniejszym stopniu funkcjonowały fabryki (1657), z czego wyroby metalowe przetwarzano w 852 miejscach, 266 zakładów zajmowało się przemysłem drzewnym, a w 580 kopalniach, położonych w Tomskim i Ałtajskim Okręgu Górniczym, wydobywano złoto i węgiel. Uchodźcy i ich rodziny, po aklimatyzacji na ziemi tomskiej, musieli sprostać trudnym warunkom klimatycznym i geograficznym. Wiejski charakter terenu, na którym znaleźli się wysiedleńcy, mógł być w przyszłości silnym atutem w ekonomicznej egzystencji rodzin z północnego Podlasia i Białostoczczyzny. Z kolei obecność społeczności polskiej mogła przyczynić się do poprawy egzystencji i organizacji pomocy uchodźcom. Zagadnienie odnalezienia się w warunkach syberyjskich oraz wielopłaszczyznowe funkcjonowanie przesiedlonych w 1915 roku wymaga dalszych badań i pogłębionej analizy.

W 1915 roku do guberni tomskiej najwięcej osób wyjechało z powiatu bielskiego. Spod Bielska Podlaskiego 798 osób, z czego z: Grabowca – 110 osób, Bielek – 88 osób i Narwi – 51 (pełna geografia wyjazdu zob. Aneks 1; dane graficzne zob. rys. 1). Drugą miejscowością, z której najliczniej przybyli uchodźcy (107 osób), była wieś Jurowlany w powiecie sokólskim. Warto dodać, że ze wsi Pjerożki, przynależącej do tej samej parafii prawosławnej w Jurowlanach, dotarło 11 osób. Z Nowej Świdziałówki i Czarnej Wsi (obecnie: Czarna Białostocka) do guberni tomskiej przyjechało po 35 osób. Z całego powiatu sokólskiego wyjechało 240 osób. Powiat białostocki opuściło 349 osób. Najwięcej pochodziło z: Nowej Woli (49 osób), Plant (44 osoby), Białegostoku (37 osób) i Ruszczan (35 osób).

³⁶ Dane za: Niedzieluk, „Polscy katolicy”, 70.

³⁷ Według T. Niedzieluk („Polscy katolicy”, 71). Polacy znaleźli się w guberni tomskiej w wyniku zesłań, dobrowolnej emigracji ekonomicznej, migracji chłopskiej. Ostatnią falą migracyjną Polaków był ich napływ w rejon Tomsku w efekcie wysiedleń cywili podczas I wojny światowej z zachodniej części Rosji w 1915 r.

Powyżej 20 wychodźców pochodziło z: Kotłów, Krzywca, Orli, Rajska, Romanówki, Soc (wszystkie miejscowości to powiat bielski). W 15 przypadkach nie udało się, poza ustaleniem miejsca wyjazdu, zidentyfikować płci. W 1916 roku w guberni tomskiej zarejestrowano osoby z 5 miast i 28 miejscowości powiatu białostockiego, Sokółki i 11 wsi powiatu sokólskiego oraz 7 miast i 54 miejscowości powiatu bielskiego. Należy zaznaczyć, że liczba osób opuszczająca rodzinne strony była z dużym prawdopodobieństwem większa. Ponieważ nie zachował się rejestr wyjazdu oraz rejestr strat ludności przesiedlonej w 1915 roku z guberni zachodnich Rosji, przybliżone i prawidłowe oszacowanie prezentowanych danych jest znacznie utrudnione.

Rysunek 1. Miejsca wyjazdu uchodźców z powiatów zachodnich guberni grodzieńskiej do guberni tomskiej w 1915 roku

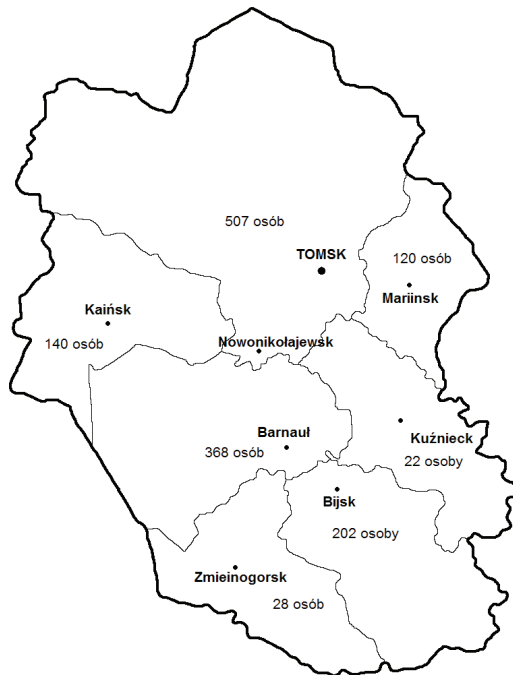

Źródło: opracowanie własne; Spis, cz. 1; Spis, cz. 2.

Uchodźców osiedlono głównie w centralnych powiatach guberni tomskiej (zob. Aneks 2 i rys. 2). W powiecie tomskim, barnaulskim i bijskim znalazło się 1077 z 1387 spisanych osób, czyli 77,7% badanej populacji. Do zachodniego powiatu kaimskiego trafiło 140, a do najbardziej wysuniętego na wschód powiatu

marińskiego – 120 osób. W powiatach zmieinogorskim i kuźnieckim przebywało łącznie 50 osób z rejonu Białegostoku, Sokółki i Bielska Podlaskiego. Do największych miast guberni tomskiej trafiło 874 ludzi (63%). Do Barnaułu przybyły 284 osoby, Tomska – 247, Bijska – 164, Nowonikołajewska – 60, Bogotołu w powiecie marińskim – 58. Najmniej uchodźców wchłonęły miasta: Kamińsk (27 osób), Mariińsk (26 osób) i Tatarsk (8 osób). Na terenie siedmiu wsi guberni tomskiej – Iskitimskoje, Kijewka, Nowo-kargat, Rubcowsk, Tałówka, Gieorgijewsk, Naumowo – osiedliło się ponad 20 osób z powiatów białostockiego, sokólskiego i bielskiego. Wstępna ocena analizy spisu wskazuje, że lokalna administracja osiedlała rodziny pochodzące z tej samej wsi/miasta przeważnie w jednej miejscowości. Wydaje się, że w guberni tomskiej w stopniu marginalnym wystąpiło zjawisko rozbicia rodzin przy osiedlaniu bieżenców.

Rysunek 2. Miejsce rozmieszczenia uchodźców z powiatów zachodnich guberni grodzieńskiej do guberni tomskiej w 1915 roku

Źródło: opracowanie własne; Spis, cz. 1; Spis, cz. 2.

Rodziny trafiające do guberni tomskiej w 1915 roku prawie w 83% pochodziły ze wsi (zob. tab. 1). Z powiatu białostockiego 21% osób (73 osoby) przed

1916 rokiem mieszkało w miastach. Podobny procentowy udział względny wystąpił w powiecie bielskim. Zaledwie 2,5% (6 osób) badanej grupy przyjechało do Tomska z Sokółki. Pozostałe 97,5% populacji powiatu sokólskiego w świetle analizowanego spisu mieszkało na wsi.

Tabela 1. Struktura gospodarstw powiatów zachodnich guberni grodzieńskiej według pochodzenia terytorialnego w 1916 roku

Pochodzenie terytorialne	Mężczyźni		Kobiety		Brak danych		Razem	
	l.b.	%	l.b.	%	l.b.	%	l.b.	%
Powiat białostocki								
Wieś	147	42,1	126	36,1	3	0,9	276	79,1
Miasto	37	10,6	35	10,0	1	0,3	73	20,9
Ogółem	184	52,7	161	46,1	4	1,2	349	100,0
Powiat bielski								
Wieś	294	36,8	340	42,6	6	0,8	640	80,2
Miasto	67	8,4	86	10,8	5	0,6	158	19,8
Ogółem	361	45,2	426	53,4	11	1,4	798	100,0
Powiat sokólski								
Wieś	124	51,7	110	45,8	–	–	234	97,5
Miasto	2	0,8	4	1,7	–	–	6	2,5
Ogółem	126	52,5	114	47,5	–	–	240	100,0
Powiat białostocki, bielski i sokólski								
Wieś	565	40,7	576	41,6	9	0,6	1150	82,9
Miasto	106	7,6	125	9,1	6	0,4	237	17,1
Ogółem	671	48,3	701	50,7	15	1,0	1387	100,0

Źródło: jak pod wykresem 1.

Powyższa analiza rodzi pytania: jak wyglądał transfer ludności zachodnich powiatów ze wsi do miasta lub z miasta do wsi oraz ile osób przemieściło się z miasta do miasta lub ze wsi do wsi. Odpowiedzią są wyniki prezentowane w tabeli 2.

Z danych wynika, że ponad połowę uchodźców osiedlono w miastach guberni tomskiej. Największy odsetek (prawie 72%) dotyczył ludności wiejskiej powiatu sokólskiego, bo ze 172 osób mieszczących się we wskazanym przedziale aż 82 przesiedlono z Jurowlan do Barnału. W mniejszym stopniu – ok. 50% badanej populacji – zjawisko dotyczyło mieszkańców powiatów białostockiego i bielskiego. Proces odwrotny, czyli osiedlanie mieszkańców miast na wsi, wystąpił w skali od 3 do 8%, zaś 40% bieżęnców translokowano ze wsi na wieś i z miasta do miasta. Według władz guberni tomskiej, w chwili przybycia cywilnych uchodźców jesienią 1915 roku, w miastach występował deficyt rąk do pracy,

Tabela 2. Zmiana miejsca zamieszkania ludności powiatów zachodnich guberni grodzieńskiej podczas ewakuacji do guberni tomskiej w 1916 roku

Powiat	Rodzaj przemieszczenia								Brak danych		Razem	
	wieś–miasto		miasto–wieś		wieś–wieś		miasto–miasto		l.b.	%	l.b.	%
	l.b.	%	l.b.	%	l.b.	%	l.b.	%				
Białostocki	172	49,3	11	3,2	101	28,9	56	16,0	9	2,6	349	100,0
Bielski	371	46,5	64	8,0	245	30,7	91	11,4	27	3,4	798	100,0
Sokółski	172	71,7	–	–	62	25,8	6	2,5	–	–	240	100,0
Łącznie	715	51,6	75	5,4	408	29,4	153	11,0	36	2,6	1387	100,0

Źródło: jak pod wykresem 1.

a także brak wykwalifikowanych pracowników. Z tego powodu gubernialna administracja lokowała migrantów na terenie ośrodków miejskich. Z prawie 29 000 bieżenców zarejestrowanych w guberni tomskiej latem 1916 roku, 33% trafiło do miast, a 67% do wsi³⁸. Konkludując: w 1916 roku przed połową osób zamieszkujących wcześniej wsie zachodnich powiatów guberni grodzieńskiej pojawiło się wyzwanie odnalezienia się w miejskich realiach i funkcjonowanie w odmiennych strukturach społecznych niż te sprzed 1914 roku. Proces ów mógł się przyczynić do trwałych zmian w wielu sferach życia codziennego i mentalności rodzin z północnego Podlasia oraz Białostoczczyzny.

Ludność według deklarowanego wieku i płci oraz stanu cywilnego

Strukturę uchodźców z zachodnich powiatów guberni grodzieńskiej osiedlonych na obszarze guberni tomskiej przedstawiono w tabeli 3, a jej uzupełnieniem jest piramida wieku (wykres 2). Badaną społeczność podzielono na grupy wiekowe w przedziałach 10-letnich, za wyjątkiem niemowląt i dzieci do 9. roku włącznie.

Urzednicy rosyjscy sporządzający wykaz nie określili płci i wieku 37 osób, a w formularzu nie wypełnili rubryki „wiek” w przypadku 130 osób. Łącznie to ponad 12% danych wykluczających osoby z badania płci i wieku. Są to uchybienia ze strony wspomnianych urzędników podczas wykonywania obowiązków, polegających na uzupełnianiu danych w kartach wysiedleńców, spowodowane nierzetelnością i pośpiechem związanym z dużą liczbą ludności ewakuowanej przybyłej mniej więcej w tym samym czasie do rosyjskich punktów ewidencyjnych. Wykazany brak danych rzutuje na ocenę badanych elementów demograficznych.

³⁸ Šetinina, „Professionalnyj”, 226–227.

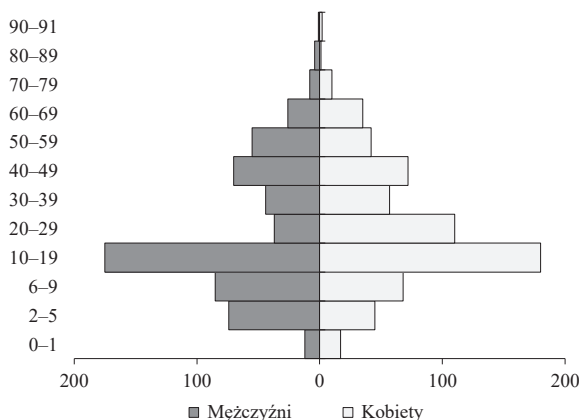
Tabela 3. Ludność ewakuowana według deklarowanego wieku i płci w guberni tomskiej w 1916 roku

Wiek	Powiat													
	białostocki			bielski			sokólski			białostocki, bielski i sokólski			ogółem	%
	M	K	b.d.	M	K	b.d.	M	K	b.d.	M	K	b.d.		
0-1	4	6	-	8	5	-	-	6	-	12	17	-	29	2,09
2-5	23	13	-	34	22	-	17	10	-	74	45	-	119	8,58
6-9	23	12	-	46	42	-	16	14	-	85	68	-	153	11,03
10-19	43	37	-	93	115	-	39	28	-	175	180	-	355	25,60
20-29	7	24	-	22	59	-	8	17	-	37	110	-	137	9,88
30-39	11	12	-	24	30	-	9	15	-	44	57	-	101	7,28
40-49	15	11	-	39	49	-	16	12	-	70	72	-	142	10,24
50-59	14	13	-	32	24	-	9	5	-	55	42	-	97	6,99
60-69	7	12	-	16	17	-	3	6	-	26	35	-	61	4,40
70-79	1	2	-	5	6	-	2	2	-	8	10	-	18	1,30
80-89	1	-	-	3	1	-	-	-	-	4	1	-	5	0,36
90-91	-	-	-	1	2	-	-	-	-	1	2	-	3	0,22
Brak danych	18	20	20	46	44	13	-	2	4	64	66	37	167	12,03
Razem	167	162	20	369	416	13	119	117	4	655	695	37	1387	100,00

Skróty w tabeli: M – mężczyźni; K – kobiety; b.d.– brak danych.

Źródło: jak pod wykresem 1.

Wykres 2. Piramida wieku ludności ewakuowanej z zachodnich powiatów guberni grodzieńskiej do guberni tomskiej według spisu z 1916 roku

Źródło: Spis, cz. 1; Spis, cz. 2; tabela 3.

Analizując poszczególne przedziały wiekowe w tabeli 3 oraz wykres 2, można zaobserwować zbyt małą oczekiwaną liczebność grupy niemowląt (wiek 0–1), dużą liczbę osób w deklarowanym przedziale wiekowym 10–19 lat, ubytki wśród mężczyzn między 20. a 39. rokiem życia i kobiet w wieku 30–39 lat, a także niewielką liczbę osób starych (powyżej 70. roku życia – 1, 88%). Piramida wieku badanej populacji może mieć charakter regresywny. Wykres 2 wskazuje na znaczną przewagę zgonów nad urodzeniami w badanej grupie.

W trakcie ewakuacji uchodźcy doświadczyli ciężkich warunków podróży, epidemii występujących w punktach etapowych, znacznego niedożywienia oraz problemów z dostarczeniem wody, działaniami wojennymi podczas akcji ewakuacyjnej i trudnymi warunkami adaptacyjnymi w guberni tomskiej. Wszystkie te czynniki wpłynęły na zaburzenia struktury demograficznej badanej grupy. Niewielka liczba osób starszych potwierdza wcześniejsze ustalenia naukowców dotyczące pozostawienia starców i osób niedołączonych we własnych domostwach podczas omawianej migracji³⁹, ale też sugeruje możliwą wyższą umieralność w tej grupie. Prawdopodobnie pobór do armii rosyjskiej mężczyzn między 20. a 39. rokiem życia był przyczyną odmienności dwóch badanych struktur, co wpłynęło także na niewielki przyrost naturalny. W grupie niemowląt odnotowano zaledwie 29 dzieci, które z dużą dozą prawdopodobieństwa w większości przypadków urodziły się w guberni tomskiej. Z drugiej strony należy pamiętać o dużej umieralności nowo narodzonych dzieci w warunkach wojennych. Ponad 25% społeczności w wieku 10–19 lat, a także ponad 10% społeczności w wieku 40–49 lat wskazują na spory potencjał adaptacyjny bieżących w nowych realiach oraz szanse na przetrwanie osób ewakuowanych. Jest to duża grupa ludności w wieku produkcyjnym, dająca w przyszłości perspektywę poprawy warunków ekonomicznych. Liczba 175 ewakuowanych mężczyzn w przedziale 10–19 lat wskazuje na ich potencjalne wykorzystanie w poborze do armii rosyjskiej (na czym zależało dowództwu rosyjskiemu wydającym rozkazy ewakuacyjne) w kolejnych latach wojny.

Interpretacja wyniku zbiorczej liczby kobiet (695 osób, czyli 50,11%) i mężczyzn (655 osób, czyli 47,22%) sugeruje brak zachwiania w badanej strukturze. Obserwując poszczególne grupy wiekowe, należy stwierdzić ich zdekompletowanie na skutek wydarzeń związanych z I wojną światową. Zagadnienie ubytków na skutek migracji ludności w głąb Rosji w 1915 roku, poboru oraz skutków działań wojennych między 1914 a 1915 rokiem w guberni grodzieńskiej to odrębne problemy, czekające na dalsze badania.

---

³⁹ Olga Regina Tomaszewska, Norbert Dariusz Tomaszewski, „«Bieżeństwo» i jego następstwa. Wydarzenia na pograniczu podlasko-mazowieckim w latach Wielkiej Wojny”, w: *Wojna*, 227.

Struktura rodzin

Liczebność, geografę wyjazdu i rozmieszczenia, strukturę społeczną i początek zmian cech ewakuowanej ludności do guberni tomskiej omówiono wyżej. 342 gospodarstwa domowe dzieliły się na pokolenia, co ukazano w tabeli 4.

Tabela 4. Struktura pokoleniowa rodzin z zachodnich powiatów guberni grodzieńskiej ewakuowanych do guberni tomskiej (1916 r.)

Typ	Powiat							
	białostocki		bielski		sokólski		białostocki, bielski, sokólski	
	l.b.	%	l.b.	%	l.b.	%	l.b.	%
Jednopokoleniowe	21	25,00	55	27,09	14	25,45	90	26,32
Dwupokoleniowe	57	67,85	124	61,09	35	63,64	216	63,15
Wielopokoleniowe	6	7,15	24	11,82	6	10,91	36	10,53
Razem	84	100,00	203	100,00	55	100,00	342	100,00

Źródło: jak pod wykresem 1.

Z tabeli 4 wynika, że większość rodzin była dwupokoleniowa. Dość dużą grupę, ponad 26%, stanowiły rodziny jednopokoleniowe. Potwierdzają to wyniki związane z analizą wielkości i typów gospodarstw analizowanej grupy (zob. tab. 5 i 6).

Tabela 5. Rodziny ewakuowane z zachodnich powiatów guberni grodzieńskiej do guberni tomskiej pod względem wielkości (1916 r.)

Liczba członków gospodarstwa	Powiat							
	białostocki		bielski		sokólski		białostocki, bielski i sokólski	
	l.b.	%	l.b.	%	l.b.	%	l.b.	%
1	13	15,48	34	16,76	8	14,55	55	16,08
2	9	10,72	19	9,36	6	10,91	34	9,94
3	11	13,09	39	19,21	6	10,91	56	16,37
4	5	5,95	28	13,79	6	10,91	39	11,40
5	16	19,04	41	20,20	12	21,82	69	20,18
6	19	22,63	21	10,34	8	14,55	48	14,04
7	4	4,76	8	3,94	5	9,09	17	4,97
8	7	8,33	5	2,46	2	3,63	14	4,09
9	–	0,00	4	1,97	2	3,63	6	1,75
10 i więcej	–	0,00	4	1,97	–	–	4	1,18
Razem	84	100,00	203	100,00	55	100,00	342	100,00
Średnia	4,1		3,9		4,4		4,05	

Źródło: jak pod wykresem 1.

Niewielki odsetek (10,53%) to rodziny wielopokoleniowe. Wśród uchodźców z powiatu białostockiego występuje zaledwie 6 rodzin wielopokoleniowych i aż 57 rodzin dwupokoleniowych. Być może był to skutek wojny lub wiązało się to z miejsko-wiejskim charakterem tego powiatu, który przeszedł industrializację na przełomie XIX i XIX stulecia, i rozpoczęły się zmiany w strukturze pokoleń.

Wśród ewakuowanych rodzin z zachodnich powiatów guberni grodzieńskiej przeważały rodziny pięcioosobowe (20,18%; zob. tab. 5), ale w rejonie Białegostoku przewagę miały rodziny sześcioosobowe (22,63%). Można zaobserwować mniejszą liczbę gospodarstw czteroosobowych w powiecie białostockim i bielskim oraz sporą liczbę jednoosobowych gospodarstw w wykazie (16,08%).

W gospodarstwach z zachodnich powiatów guberni grodzieńskiej drugie miejsce pod względem liczebności zajęły gospodarstwa trzyosobowe (ponad 16,37%). Spory odsetek stanowiły gospodarstwa jednoosobowe (16,08%). W powiecie bielskim (16,76%) i białostockim (15,48%) ten typ plasuje się na trzecim miejscu w badanej grupie.

Tabela 6. Wielkość domostwa w zależności od wieku głowy gospodarstwa z powiatów zachodnich guberni grodzieńskiej ewakuowanych do guberni tomskiej w 1916 roku

Wiek gospodarza	Powiat							
	białostocki		bielski		sokólski		białostocki, bielski i sokólski	
	l. gosp.	ś.w.g.	l. gosp.	ś.w.g.	ś.w.g.	l. gosp.	l. gosp.	ś.w.g.
15–19	4	2,5	7	1,4	2	3,0	13	2,0
20–24	5	2,4	13	1,8	3	1,0	21	1,9
25–29	3	3,0	11	2,9	5	2,8	19	2,9
30–34	6	4,0	17	4,8	4	2,8	27	4,4
35–39	5	5,8	13	5,2	7	4,1	25	5,0
40–44	7	6,1	17	3,9	9	5,8	33	4,9
45–49	10	4,8	31	5,0	6	5,3	47	5,0
50–54	10	4,1	25	4,3	4	4,5	39	4,2
55–59	7	5,0	10	4,0	7	5,9	24	5,2
60–64	3	6,3	14	4,3	1	1,0	18	3,8
65–69	3	1,6	5	4,2	4	4,3	12	4,3
70 i więcej	6	4,0	11	2,3	2	5,5	19	2,4
Brak danych	15	4,0	29	3,7	1	6,0	45	3,9
Razem	84	4,1	203	3,9	55	4,4	342	4,05

l. gosp. – liczba gospodarstw; ś.w.g. – średnia wielkość gospodarstwa.

Źródło: jak pod wykresem 1.

Średnia wielkość gospodarstwa na zbadanym obszarze po ewakuacji w 1915 roku wyniosła 4,05 osoby (zob. tab. 5 i 6). W poszczególnych powiatach gospodarstwa domowe składały się z: 4,1 osoby w powiecie białostockim, 3,9 osoby w bielskim i 4,4 osoby w sokólskim. Wielkość zaludnienia domu w mieście Kleszczel (powiat bielski) na początku XX stulecia wynosiła około 5,2–5,3 osoby. Z kolei wielkość polskiej rodziny na terenie Syberii zachodniej, według Jurija Gonczarowa, oscyluje wokół 4,5 osoby⁴⁰. Porównanie danych z Kleszczel i analizowanego wykazu potwierdza ubytki demograficzne w gospodarstwach z guberni grodzieńskiej powstałe w latach 1914–1915, spowodowane trudnymi warunkami migracji ludności cywilnej latem i jesienią 1915 roku. Rodziny, które dotarły do Syberii zachodniej, były mniejsze liczebnie niż osiadłe tam od kilkudziesięciu lat.

W tabeli 6 należy zwrócić uwagę na wielkości gospodarstw, na czele których stali gospodarze w przedziale wiekowym 50–54 lata. Zjawisko wystąpiło zarówno w powiecie białostockim, jak i sokólskim. Jednakże gospodarstwa z gospodarzami w wieku między 35. a 59. rokiem życia w powiatach zachodnich guberni grodzieńskiej składały się z 5 osób, zaś gospodarstwa gospodarzy w wieku między 20. a 29. rokiem życia były 2–3-osobowe.

W analizowanych gospodarstwach struktura spokrewnienia i spowinowacenia wyglądała następująco – tabela 7.

Wśród rodzin wywiezionych w rejon tomska w 1916 roku z zachodnich powiatów guberni grodzieńskiej dominowali krewni zstępni (53,6%), co wiąże się z rejestracją 743 synów i córek głów rodzin. Zjawisko to potwierdza badanie głębi pokoleniowej, w której dominującą rolę pełniły rodziny dwupokoleniowe (zob. tab. 4), a także nuklearne. Krewni boczni w liczbie 66 osób nie są w analizowanym spisie dużą grupą (4,8%). Również osoby samotne nie stanowiły rozległej kategorii (59 osób, czyli 4,2% badanej populacji).

Występowanie epidemii, trudne warunki ekonomiczne związane z procesem bieżęństwa oraz ubytki wynikające z poboru do armii rosyjskiej wśród ludności guberni grodzieńskiej, wpłynęły na dzietność w badanych gospodarstwach (zob. tab. 8).

93 gospodarstwa (27,2% badanej populacji) nie posiadały dzieci, z czego na czele 74 gospodarstw (21,6%) stały osoby samotne. Po troje dzieci wychowywały 63 rodziny, 56 – dwoje, a w 48 gospodarstwach było po czworo dzieci. Przewaga rodzin z 2–3 dziećmi wskazuje na straty demograficzne wśród gospodarstw guberni grodzieńskiej wywiezionych w rejon Tomśka. Dalsze badania dotyczące struktur demograficznych rodzin z omawianego terenu przed wybuchem I wojny światowej oraz po niej mogą zweryfikować to twierdzenie.

---

⁴⁰ Gonczarow, „Polska rodzina”, 40; Dmitruk, *Spoleczeństwo*.

Tabela 7. Gospodarstwa według rodzaju spokrewnienia i spowinowacenia w rodzinach z powiatów zachodnich guberni grodzieńskiej ewakuowanych do guberni tomskiej w 1916 roku

Pokrewieństwo	Powiat							
	białostocki		sokólski		bielski		białostocki, sokólski, bielski	
	l.b.	% ogółu krewnych	l.b.	% ogółu krewnych	l.b.	% ogółu krewnych	l.b.	% ogółu krewnych
Małżeństwo	100	28,6	206	25,6	64	26,7	370	26,7
Gospodarz rodziny z krewnymi	24	6,9	59	7,4	16	6,7	99	7,2
Ogółem	124	35,5	265	33,0	80	33,4	469	33,9
A. WSTĘPNI								
Ojciec	1	0,3	2	0,1	–	–	3	0,2
Matka	6	1,7	19	2,4	4	1,7	29	2,1
Teść	–	–	1	0,1	–	–	1	0,1
Teściowa	–	–	2	0,3	–	–	2	0,1
Ciotka	–	–	1	0,1	1	0,4	1	0,1
Ogółem	7	2,0	25	3,0	5	2,1	37	2,6
B. ZSTĘPNI								
Syn	101	28,9	178	22,3	76	31,7	355	25,6
Synowa	1	0,3	9	1,1	1	0,4	11	0,8
Wnuk/wnuczka	4	1,1	35	4,8	4	1,7	43	3,1
Córka	86	24,7	183	22,9	56	23,3	325	23,4
Bratanek/-ica	–	–	1	0,1	–	–	1	0,1
Siostrzeniec/-ica	2	0,5	3	0,4	–	–	5	0,4
Pasierb/-ica	3	0,9	–	–	–	–	3	0,2
Ogółem	197	56,4	409	51,6	137	57,1	743	53,6
C. BOCZNI								
Brat	4	1,2	23	2,9	6	2,5	33	2,4
Siostra	5	1,4	23	2,9	4	1,7	32	2,3
Szwagier/-ka	–	–	1	0,1	–	–	1	0,1
Ogółem	9	2,6	47	5,9	10	4,0	66	4,8
D. Osoby samotne	11	3,2	40	5,0	8	3,2	59	4,2
D. Brak danych	1	0,3	12	1,5	–	–	13	0,9
Razem	349	100,0	798	100,0	240	100,0	1387	100,0

Źródło: jak pod wykresem 1.

	1	2	3	4	5	6	7	8	9
3. Proste (nuklearne)									
3a. Małżeństwa bezdzietne		6	7,15	6	2,96	3	5,46	15	4,37
3b. Małżeństwa z dziećmi		36	42,86	71	34,97	22	40,00	129	37,73
3c. Wdowa z dziećmi		9	10,71	26	12,81	7	12,72	42	12,28
3d. Wdowiec z dziećmi		7	8,33	13	6,40	4	7,27	24	7,02
4. Rozszerzone									
4a. Rozszerzone wstępnie		4	4,76	12	5,91	1	1,81	17	4,97
4b. Rozszerzone zstępnie		2	2,38	3	1,48	1	1,81	6	1,75
4 c. Rozszerzone bocznie		1	1,19	5	2,46	–	–	6	1,75
5. Złożone (co najmniej 2 małżeństwa)									
5a. Wstępnie		2	2,38	7	3,46	3	5,46	12	3,51
5b. Zstępnie		1	1,19	12	5,91	3	5,46	16	4,69
6. Rodziny o nieokreślonej strukturze									
Brak danych		1	1,19	–	–	–	–	1	0,29
Razem		84	100,00	203	100,00	55	100,00	342	100,0

Źródło: jak pod wykresem 1.

Na czele 27% gospodarstw stały wdowy i wdowcy z dziećmi oraz osoby samotne o statusie „stan wdowi”. W trzech powiatach udział procentowy wymienionych grup jest podobny. Przewaga wdów z dziećmi o około 5–6% nad wdowcami z dziećmi potwierdza proces poboru mężczyzn do armii rosyjskiej i ich straty w wyniku działań wojennych w latach 1914–1915. Drugą dużą grupę stanowią małżeństwa z dziećmi (37,73%). Gospodarstwa wieloosobowe przechodziły ewolucję bądź znalazły się w regresie. Na ten proces wskazuje liczba 29 gospodarstw rozszerzonych (8,47%); gospodarstw powyżej 7 osób było prawie 12%, czyli o 33,6% mniej niż o liczebności 4–6 osób (zob. tab. 5).

W 246 gospodarstwach (tab. 10) ich głowami (71,9%) byli mężczyźni – w większości pomiędzy 40. a 59. rokiem życia (119 przypadków), zaś kobiety pełniące funkcję głowy gospodarstwa przeważały w grupie wiekowej 15–24 lata.

Struktura wieku ludności z trzech powiatów guberni grodzieńskiej to skutek strat wśród męskiej populacji w wieku poborowym oraz uchodźstwa cywili w głąb Rosji w 1915 roku. Przewaga mężczyzn w wieku 30–39 lat i deklarujących bycie głową gospodarstwa sugeruje, że żołnierze rosyjscy wypełniali rozkaz wydany przez dowódcę Frontu Południowo-Zachodniego, gen. Iwanowa, 16 czerwca 1915 roku, rozszerzony na Front Północno-Zachodni, i zgodnie z nim wysiedlali mężczyzn w wieku poborowym razem z rodzinami⁴¹.

⁴¹ Pękała, *Migracje*, 272.

Tabela 10. Głowy gospodarstw domowych ludności ewakuowanej z zachodnich powiatów guberni grodzieńskiej do guberni tomskiej w 1916 roku według wieku i płci

Wiek	Powiat											
	białostocki			bielski			sokólski			białostocki, bielski i sokólski		
	K	M	R	K	M	R	K	M	R	K	M	R
15–19	2	2	4	5	2	7	–	1	1	7	5	12
20–24	2	3	5	11	2	13	1	1	2	14	6	20
25–29	1	2	3	4	7	11	2	3	5	7	12	19
30–34	–	6	6	8	9	17	–	4	4	8	19	27
35–39	1	4	5	3	10	13	4	4	8	8	18	26
40–44	2	5	7	9	8	17	–	8	8	11	21	32
45–49	1	9	10	1	30	31	1	7	8	3	46	49
50–54	1	9	10	5	20	25	1	3	4	7	32	39
55–59	1	6	7	2	8	10	1	6	7	4	20	24
60–64	2	1	3	2	12	14	–	1	1	4	14	18
65–69	1	2	3	1	4	5	1	3	4	3	12	15
70 i więcej	1	5	6	5	6	11	–	2	2	6	10	16
Brak danych	7	8	15	6	23	29	1	–	1	14	31	45
Razem	22	62	84	62	141	203	12	43	55	96	246	342

K – kobieta; M – mężczyzna; R – Razem.

Źródło: jak pod wykresem 1.

Deklarowany zawód głowy gospodarstwa domowego

W drugiej części omawianego spisu kwestionariusze ujęli m.in. zawód deklarowany przez osoby stojące na czele rodzin podlegających ewidencji (tab. 11).

Stosunkowo mały zbiór badanej populacji (92 głowy rodzin, z czego zaledwie 8 z powiatu sokólskiego) i duży odsetek (21,7%) brakujących informacji na temat wykonywanego zawodu przez głowę danego gospodarstwa nie predysponuje zebranych danych do określenia ich jako wiarygodne. Pomimo to warto zwrócić uwagę na pewne zjawiska występujące w badanej populacji.

Spośród 92 zidentyfikowanych, 45 osób stojących na czele gospodarstw określiło się jako rolnicy, w 12 przypadkach kobiety były gospodyniami domowymi, a 3 osoby wykonywały zawód cieśli. Najbardziej zróżnicowanym powiatem, pod kątem występowania profesji, był powiat białostocki, co sugeruje wcześniejsze ustalenia dotyczące dużego zurbanizowania oraz szerszego spektrum możliwości rozwoju ekonomicznego danej rodziny zarówno w warunkach pokojowych, jak i po ewakuacji w 1915 roku. W niewielkim stopniu różnił się od niego powiat bielski. Najbardziej monolityczny pod kątem występowania zawodów wydaje się powiat sokólski, który przed wybuchem Wielkiej Wojny miał charakter wiejski.

Tabela 11. Deklarowany zawód osób pełniących rolę głowy gospodarstw ewakuowanych z zachodnich powiatów guberni grodzieńskiej do guberni tomskiej

Zawód	Powiat									
	białostocki		bielski		sokólski		białostocki, bielski i sokólski			
	K	M	K	M	K	M	K	M	R	%
Brak danych	1	3	6	7	–	3	7	13	20	21,7
Robotnik	1	1	–	–	–	–	1	1	2	2,2
Szwaczka	1	–	–	–	–	–	1	–	1	1,1
Rolnik	4	7	11	19	–	4	15	30	45	48,9
Kupiec	1	–	–	–	–	–	1	–	1	1,1
Przedsiębiorca leśny	1	–	–	–	–	–	1	–	1	1,1
Gospodyni domowa	4	–	8	–	–	–	12	–	12	13,0
Pracownik biurowy	–	1	–	–	–	–	–	1	1	1,1
Dozorca	–	1	–	–	–	–	–	1	1	1,1
Cieśla	–	1	–	2	–	–	–	3	3	3,2
Malarz	–	–	–	–	–	1	–	1	1	1,1
Stolarz	–	–	–	1	–	–	–	1	1	1,1
Krawiec	–	–	–	1	–	–	–	1	1	1,1
Piekarz	–	–	–	1	–	–	–	1	1	1,1
Szewc	–	–	–	1	–	–	–	1	1	1,1
Razem	13	14	25	32	–	8	38	54	92	100,0

K – kobieta; M – mężczyzna; R – razem.

Źródło: jak pod wykresem 1.

Według Anny Śetininy, 389 wszystkich osób będących głową gospodarstw zidentyfikowanych w 2 części analizowanego źródła, zadeklarowało się jako rolnicy (45,1%), 209 osób stanowili robotnicy (24,6%), 68 kobiet prowadziło gospodarstwo domowe (8%), 15 wykonywało zawód stolarza i cieśli (1,8%)⁴². Wadliwie dane z zachodnich powiatów guberni grodzieńskiej, pomimo odchyień w grupach robotnicy i gospodynie domowe, wpisują się we wnioski badaczki z Rosji.

Deklarowana narodowość

Dzięki informacjom zgromadzonym w drugiej części wykazu można przeanalizować deklarowaną narodowość uchodźców z powiatów zachodnich guberni grodzieńskiej (zob. tab. 12). Przy pewnych założeniach interpretacyjnych dane mogą posłużyć do szacunkowej próby określenia wyznania grupy badawczej. Warto zaznaczyć, że spisujący urzędnicy posłużyli się w 1916 roku kategoriami

⁴² Śetinina, „Professionalnyj”, 236.

narodowymi, obowiązującymi w praktyce ówczesnej statystyki rosyjskiej, a nie kategoriami nowoczesnych narodów czy etnosów⁴³.

⁴³ W spisie powszechnym Imperium Rosyjskiego z 1897 r. do określenia narodowości posłużono się kryterium językowym. Według organizatorów spisu, tak dobrana metoda statystyczna miała intencjonalnie służyć określeniu narodowości, co budziło w nauce kontrowersje interpretacyjne. Drugim kryterium, bardzo ważnym z perspektywy statystyków, naukowców, polityków i urzędników rosyjskich, było wyznaczenie. Do 1897 r. ten ostatni czynnik identyfikowano z narodowością. Na przełomie XIX i XX w. statystycy rosyjscy odrzucali możliwość zadawania osobom ankietowanym pytań dotyczących identyfikacji narodowej. Analitycy z Rosji samodzielnie oraz sztucznie klasyfikowali badane osoby w grupy narodowościowe. Po 1906 r. w rosyjskiej statystyce pojawiła się pierwsza odrębna kategoria narodowa „Litwini”. Na przykładzie analizowanego źródła obserwujemy dalszą ewolucję dotyczącą tej kwestii. W tzw. tomskim wykazie uchodźców występuje kategoria „narodowość”. Wydaje się, że kategoria „białoruska” czy „małoruska” służyła analitykom bardziej do identyfikacji językowej (dialektycznej) niż narodowościowej. W Imperium Rosyjskim do 1917 r. obowiązywało urzędowe pojęcie *trójjedyny naród rosyjski* (ros. *russkij narod*), który miał się składać z trzech „szczepów” używających odrębnych „narzeczy”: wielkorosyjskiego, małoruskiego, białoruskiego. Białorusini i Ukraińcy, na potrzeby oficjalnych czynników rosyjskich, byli dialektyczno-etnograficznymi odłamami Rosjan. Wymaga to jednak dużej ostrożności interpretacyjnej. Najprawdopodobniej tomscy statystycy mogli rozumieć termin „narodowość ruska” w pojęciu „rosyjskości” (obejmującej Rosjan, Białorusinów i Ukraińców), a nie jako określający ludność plebejską, posługującą się gwarami białoruskimi i ukraińskimi w guberni grodzieńskiej. Z dużym prawdopodobieństwem ta grupa posługiwała się terminem „ruski” jako endoetnonimem: ruski = prawosławny = chłop. Dodatkowo włóścianie nie robili różnic między terminami „rosyjski” i „ruski”, często stosując je wymiennie. W kontekście analizowanego źródła nie można wykluczyć postępującej autoidentyfikacji językowej ukraińskiej czy białoruskiej oraz prawdopodobnego ewolucyjnego w chłopskiej mentalności procesu unaradawiania, a w efekcie przejścia z określenia „ruski, prawosławny, chłop” do „białoruski” czy „ukraiński” chłop (zob. m.in. Artur Markowski, „Historia Białorusinów przez carską policję polityczną napisana. Sprawy białoruskie w materiałach ochrony z początku XX wieku”, w: *Narody i polityka. Studia ofiarowane profesorowi Janowi Tomaszewskiemu*, red. August Grabski, Artur Markowski (Warszawa: Żydowski Instytut Historyczny im. Emanuela Rigelbluma, 2010), 69; Malte Rolf, *Rządy imperialne w Kraju Nadwiślańskim. Królestwo Polskie i Cesarstwo Rosyjskie (1864–1915)* (Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego we współpracy z Niemieckim Instytutem Historycznym, 2016), 163–164. O ewolucji chłopskiej mentalności narodowej ukraińskiej i białoruskiej zob. Jarosław Hrycak, *Prorok we własnym kraju. Iwan Franko i jego Ukraina (1856–1886)*, tłum. Anna Korzeniowska-Bihun, Anna Wylegała (Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej, 2010), 137–146; Małgorzata Moroz, „Krynica”. *Ideologia i przywódca białoruskiego katolicyzmu* (Białystok: Białoruskie Towarzystwo Historyczne, 2001), 32–33. Więcej o czynnikach narodotwórczych w Europie Środkowo-Wschodniej, a także problemie dotyczącym pojęcia etnosu zob. m.in.: Ryszard Radzik, *Białorusini. Między Wschodem a Zachodem* (Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2012), 37–54; Józef Chlebowczyk, *O prawie do bytu małych i młodych narodów. Kwestia narodowa i procesy narodotwórcze we wschodniej Europie środkowej w dobie kapitalizmu (od schyłku XVIII w. do początków XX w.)* (Warszawa–Kraków: Śląski Instytut Naukowy w Katowicach, 1983), 33–42; Krzysztof Pietkiewicz, „Początki państwowości litewskiej”, w: *Poznań–Wilno. Studia historyków w roku tysiąclecia Państwa Litewskiego*, red. Zbysław Wojtkowiak (Poznań: Instytut Historii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, 2010), 157–161; Walter Żelazny, *Etniczność. Ład – konflikt – sprawiedliwość* (Poznań: Zakład Badań Narodowościowych PAN w Poznaniu, 2004).

Tabela 12. Narodowość głów gospodarstw domowych, ewakuowanych z zachodnich powiatów guberni grodzieńskiej do guberni tomskiej (1916 r.)

Narodowość	Powiat							
	białostocki		bielski		sokólski		białostocki, bielski i sokólski	
	l.b.	%	l.b.	%	l.b.	%	l.b.	%
Polska	36	37,1	32	15,1	1	2,9	69	20,0
Białoruska	–	–	16	7,5	9	25,7	25	7,2
Małoruska	4	4,1	53	24,9	6	17,1	63	18,3
Ruska	46	47,4	100	46,9	15	42,9	161	46,7
Żydowska	6	6,2	5	2,3	–	–	11	3,2
Brak danych	5	5,2	7	3,3	4	11,4	16	4,6
Razem	97	100,0	213	100,0	35	100,0	345	100,0

Źródło: Spis, cz. 2.

Prezentowane dane należy traktować ostrożnie, ponieważ stosowane przez spisujących nazewnictwo nie jest jednoznaczne. Wątpliwości budzą określenia tożsamości narodowej rodzin: Anastazji Grycuk (Słuczanka, powiat białostocki), Andrzeja Karpacza z Jurowlan (powiat sokólski), Pawła Siemieniuka (Biełki, powiat bielski) i Włodzimierza Jasińskiego (Orla, powiat bielski). W pierwszym i drugim przypadku narodowość została określona jako małoruska (współczesna nomenklatura: ukraińska), zaś w dwóch pozostałych jako białoruska. Zgodnie z badaniami językoznawców – Michała Łesiowa, Niny Barszczewskiej, Mirosława Jankowiaka i Bogumiła Ostrowskiego⁴⁴ – granica między gwarą południowo-zachodnią języka białoruskiego i gwarą podlaską języka ukraińskiego przebiegała na linii rzeki Narew i tuż obok Hajnówki. Mirosław Jankowiak zwraca uwagę, że w pasie rzeki Narew występuje pas przejściowy obu gwar, w którym języki się przenikają. W świetle powyższych badań historyczno-lingwistycznych zarówno rodzina ze Słuczanki, jak i Jurowlan, pod kątem językowym przynależały do etnosu białoruskiego, zaś rodziny z Bielek i Orli do etnosu ukraińskiego. Otwartą pozostaje odpowiedź na pytanie dotyczące procesu kształtowania

⁴⁴ Myhajlo Lesiv, *Ukraińs'ki govirki u Pol'sčì* (Warszawa: Archiwum Ukraińskie, 1997), 279, 288; Bogumił Ostrowski, *Białoruskie gwary Grodzieńszczyzny. Wybrane zagadnienia* (Kraków: Instytut Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk, 2013), 15; Nina Barszczewska, Mirosław Jankowiak, *Dialektologia białoruska*, (Warszawa: Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy. Instytut Sławistyki Polskiej Akademii Nauk, 2012), 152–154. Michał Łesiów jednoznacznie stwierdził, że rosyjscy badacze przed wybuchem I wojny światowej nazywali język ukraiński językiem małoruskim (Lesiv, *Ukraińs'ki govirki*, 246–253, 292–303).

się świadomości narodowej czterech famillii, które osoby spisujące, z dużą dozą prawdopodobieństwa, sklasyfikowały błędnie.

Ponad połowę uchodźców w powiecie białostockim stanowiły osoby o tożsamości ruskiej w sensie etnicznym, zaś białoruskiej w rozumieniu językowym, ponieważ praktycznie wszystkie zarejestrowane rodziny pochodziły ze wsi położonych w rejonie Gródka i Michałowa. Prawie 86% osób z powiatu sokólskiego stanowiły osoby o tożsamości ruskiej, używające gwary języka białoruskiego. Zupełnie inna sytuacja wystąpiła w powiecie bielskim. Z tego rejonu zarejestrowano w guberni tomskiej prawie 80% ludności ruskiej rozmawiającej w gwarze języka ukraińskiego. Warto zwrócić uwagę, że około 25% osób z powiatu sokólskiego i bielskiego statystycy z guberni tomskiej przypisali narodowość białoruską lub ukraińską. Trudno jednoznacznie stwierdzić, czy wśród rodzin odnotowanych w tzw. wykazie tomskim w pierwszej połowie 1916 roku występowała świadomość narodowa we współczesnym rozumieniu.

Z terenu powiatu białostockiego wyjechało 36 osób z przypisaną polską tożsamością narodową, 32 Polaków osiedlonych w guberni tomskiej pochodziło z rejonu Bielska Podlaskiego, wśród nich 4 rodziny opuściły Narew, a po jednej wyjechało z: Bociek, Bielska Podlaskiego, Knoryd i Hołówek. Z Białegostoku oraz Siemiatycz pochodziło 11 osób o tożsamości żydowskiej. Niski wśród badanej populacji odsetek osób polskiego pochodzenia – 4,9 – i 0,8% Żydów z podanej badaniu populacji, wskazuje na pozostanie Polaków i Żydów w guberni grodzieńskiej. Wydaje się, że administracja rosyjska i wojsko w sposób celowy nie represjonowały ani nie wysiedlały tych grup narodowych podczas ewakuacji cywili w 1915 roku.

Spośród 1387 osób, które trafiły do zachodniosyberyjskiej guberni w wyniku bieżenia, 72% ludności z zachodnich powiatów guberni grodzieńskiej przynależało do etnosów wschodniosłowiańskich. Obecnie nie ma danych dotyczących wyznania uchodźców. W związku z tym można założyć, i ewentualnie w przyszłości zweryfikować twierdzenie, że była to ludność prawosławna. Polacy, prawdopodobnie rzymscy katolicy, stanowili 20% wysiedleńców, zaś ludność żydowska ponad 3%. Wyniki potwierdzają wnioski Eugeniusza Mironowicza, który stwierdził, że ewakuacja ludności cywilnej z guberni grodzieńskiej w 1915 roku doprowadziła do opustoszenia prawie wszystkich jej powiatów, a pod kątem wyznaniowym objęła ok. 90% mieszkającej na jej ternie ludności prawosławnej⁴⁵.

---

⁴⁵ Mironowicz, „Społeczne”, 332. Prezentowany wynik (72%) jest niższy niż ustalenia E. Mironowicza, co wynika z dość małej grupy badanej populacji. Niewykluczone, że wśród osób o tożsamości polskiej, czy szeroko rozumianej ruskiej, znajdowali się przedstawiciele rzymskiego katolicyzmu lub prawosławia.

Zakończenie

Obecnie jest niemożliwe, ze względu na deficyt badań, wyciągnięcie prawidłowych wniosków związanych z ustaleniem wskaźników demograficznych lub statystycznych dla rodziny zamieszkującej zachodnią Syberię, czy w węższym ujęciu – gubernię tomską w początku XX wieku. Analizowane źródło umożliwia jedynie wstępną, syntetyczną charakterystykę rodzin ewakuowanych w 1915 roku z zachodnich powiatów guberni grodzieńskiej do guberni tomskiej.

Średnia wielkość gospodarstwa domowego z północnego Podlasia i Białostoczczyzny po ewakuacji w głąb Rosji latem 1915 roku wynosiła 4,05 osoby. W stosunku do średniego gospodarstwa (5,3 osoby) sprzed wybuchu Wielkiej Wojny, oznacza to spadek jego liczebności o 1,2–1,3 osoby. W połowie I wojny światowej dominowały jeszcze dwupokoleniowe gospodarstwa z 2–3 dziećmi. Na wykazane ubytki demograficzne wpłynęły pobory mężczyzn do armii rosyjskiej w pierwszym roku wojny oraz zmiana warunków bytowych rodzin po wybuchu konfliktu. Wśród badanej społeczności dużą rolę odegrała masowa ewakuacja ludności cywilnej w głąb Rosji latem 1915 roku. Złe zorganizowanie akcji ewakuacyjnej cywili doprowadziło do trudnych warunków sanitarnych i żywieniowych podczas translokowania uchodźców oraz licznych epidemii i rozprzestrzeniania się chorób. W badanej zbiorowości zaobserwowano zdekompletowanie w poszczególnych grupach wiekowych. Widoczne są braki mężczyzn w przedziale 20–29 lat, ich nadwyżka w grupie między 10. a 19. rokiem życia, ich zrównoważenie w przedziale wiekowym 30–39 lat oraz znaczne ubytki wśród niemowląt. Oznacza to zachowanie zasobów ludzkich – głównie męskiej populacji – i realne wykonanie rozkazów ewakuacyjnych wydanych przez dowództwo armii rosyjskiej w czerwcu 1915 roku. Ludność z guberni grodzieńskiej w 83% zamieszkiwała na wsi, w zdecydowanej większości (ok. 80%) była wyznania prawosławnego, posługiwała się dialektami języka białoruskiego i ukraińskiego. Ponad połowę badanej grupy ulokowano w miastach guberni tomskiej. Wynikało to, najprawdopodobniej, z deficytu siły roboczej na omawianym terenie. Należy podkreślić, że w analizowanej grupie przesiedleńców w niewielkim stopniu wystąpiło zjawisko rozbicia rodzin, a lokalna administracja osiedlała w tej samej miejscowości mieszkańców jednej wsi/miasta zachodnich powiatów guberni grodzieńskiej.

Diagnoza tzw. wykazu tomskiego ewakuowanej ludności cywilnej z 1916 roku otwiera nową perspektywę i możliwości badawcze związane z analizą demograficzną rodzin z miejsca ich ewakuacji – w tym wypadku powiatów zachodnich guberni grodzieńskiej. Zagadnienie wymaga dalszych poszukiwań archiwalnych, bibliotecznych oraz pogłębionych studiów statystyczno-demograficznych. Konkluzje nie są jednoznaczne i ostateczne. Przeprowadzone badanie może ułatwić interpretację oraz omówienie zjawiska ewakuacji ludności cywilnej w głąb Rosji

w 1915 roku, a także inspirować do dalszych, skomplikowanych i wielopłaszczyznowych badań związanych z funkcjonowaniem uchodźców w realiach I wojny światowej. Postawione w opracowaniu pytania wymagają w dalszym ciągu poszukiwania na nie odpowiedzi.

ANEKS 1. Liczba osób ewakuowanych z zachodnich powiatów guberni grodzieńskiej do guberni tomskiej w 1915 roku

Lp.	Powiat białostocki				Powiat sokólski				Powiat bielski					
	M	K	b.d.	R	M	K	R	M	K	b.d.	R			
1.	m. Białystok	20	16	1	37	m. Sokółka	2	4	6	m. Bielsk Podlaski	9	23	–	32
2.	m. Choroszcz	1	2	–	3	Jurowłany	62	45	107	m. Boćki	6	6	5	17
3.	m. Gródek	7	5	–	12	Pierozki	9	2	11	m. Brańsk	1	3	–	4
4.	m. Suraż	6	11	–	17	Nowa Świdziałówka	17	18	35	m. Mielnik	7	8	–	15
5.	m. Zabłudów	3	1	–	4	Krzmianka	2	2	4	m. Narew	29	22	–	51
6.	Barszczewo	1	1	–	2	Biały Ług	–	1	1	m. Orla	8	16	–	24
7.	Bielewicz	4	4	–	8	Leszczany	8	10	18	m. Siemiatycze	7	8	–	15
8.	Dojlidy	2	2	–	4	Ostrów	6	6	12	Bielki	42	46	–	88
9.	Gnieciuki	3	3	–	6	Nowa Grzybowszczyzna	3	3	6	Bujnowo	3	5	–	8
10.	Gonczary	3	1	–	4	Czarna Wieś	15	20	35	Chraboly	7	13	–	20
11.	Jaświly	–	1	–	1	Nowowola	2	–	2	Czarna	–	1	–	1
12.	Kościeciuki	2	3	–	5	Makowlany	–	3	3	Czyże	9	11	–	20
13.	Krypno	3	2	–	5	–	–	–	–	Dasze	1	2	–	3
14.	Kowalowe	3	4	–	7	–	–	–	–	Dobromil	1	1	–	2
15.	Kuryły	3	2	–	5	–	–	–	–	Doratynka	9	10	–	19
16.	Lewsze	4	2	–	6	–	–	–	–	Dubiażyn	2	2	6	10
17.	Mieleszki	4	2	–	6	–	–	–	–	Dziadkowice	6	2	–	8
18.	Mitujewicz	–	1	1	2	–	–	–	–	Gorodczyno	10	3	–	13
19.	Nowa Wola	26	23	–	49	–	–	–	–	Górskie	2	1	–	3
20.	Ogrodniczki	7	7	–	14	–	–	–	–	Grabowiec	44	66	–	110
21.	Ostrówki	1	–	–	1	–	–	–	–	Holówki	3	2	–	5
22.	Oziabły	9	6	–	15	–	–	–	–	Kamień	2	5	–	7
23.	Pasynki	3	2	–	5	–	–	–	–	Kąty	3	3	–	6
24.	Pierekały	4	2	–	6	–	–	–	–	Klejniki	7	6	–	13
25.	Planty	24	20	–	44	–	–	–	–	Knorydy	6	6	–	12
26.	Ruszczany	15	18	2	35	–	–	–	–	Kotły	11	13	–	24
27.	Stuczanka	1	3	–	4	–	–	–	–	Krzywiec	12	10	–	22
28.	Starosielce	3	3	–	6	–	–	–	–	Kuraszewo	1	–	–	1
29.	Walily	1	2	–	3	–	–	–	–	Lady	–	1	–	1
30.	Wiejki	3	2	–	5	–	–	–	–	Makówka	–	1	–	1
31.	Załuki	1	2	–	3	–	–	–	–	Malesze	–	2	–	2
32.	Zaścianki	9	3	–	12	–	–	–	–	Miękisz	2	3	–	5
33.	Zhotoria	5	2	–	7	–	–	–	–	Mochnate	2	9	–	11
34.	Brak danych	3	3	–	6	–	–	–	–	Moszczona	3	–	–	3
35.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	Ochremowicz	–	1	–	1
36.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	Oksiutyce	7	5	–	12
37.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	Oleksze	3	–	–	3
38.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	Orzechowicz	–	1	–	1
39.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	Parcewo	1	1	–	2
40.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	Puchły	5	2	–	7

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	
41.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	Plutycze	1	2	-	3	
42.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	Proniewicze	-	1	-	1	
43.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	Rajki	-	1	-	1	
44.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	Rajsk	13	11	-	24	
45.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	Radziwiłłówka	-	1	-	1	
46.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	Rogawka	2	3	-	5	
47.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	Romanówka	14	16	-	30	
48.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	Rzepiska	1	1	-	2	
49.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	Sady	2	3	-	5	
50.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	Sasiny	-	1	-	1	
51.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	Soce	16	21	-	37	
52.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	Szczyty	2	3	-	5	
53.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	Szerszenie	4	6	-	10	
54.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	Szewełe	1	2	-	3	
55.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	Świryd	4	1	-	5	
56.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	Tyniewicze	5	6	-	11	
57.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	Trześcianka	1	3	-	4	
58.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	Zaminowo	1	-	-	1	
59.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	Żerczyce	4	1	-	5	
60.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	Żery-Pilaki	1	4	-	5	
61.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	Żuki	4	9	-	13	
62.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	Brak danych	14	10	-	24	
Łącznie		184	161	4	349	-	-	126	114	240	-	361	426	11	798

M – mężczyźni; K – kobiety; b.d. – brak danych; R – razem.

Źródło: jak pod wykresem 1.

ANEKS 2. Rozmieszczenie ludności z powiatów zachodnich guberni grodzieńskiej w guberni tomskiej w 1916 roku

Lp.	Miejscowość	Powiat białostocki					Powiat sokólski					Powiat bielski					Łącznie	Razem		
		miejscowość	M	K	b.d.	R	miejscowość	M	K	b.d.	R	miejscowość	M	K	b.d.	R				
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19		
Powiat barnaulski																			368	
1.	m. Barnaul	m. Białystok	7	6	1	14	Jurowlany	50	32	-	82	Oksitucze	7	5	-	12	284			
		Gonczary	3	1	-	4	Pierozki	6	1	-	7	Grabowiec	40	57	-	97				
		Wiejki	3	2	-	5	-	-	-	-	-	m. Orla	2	3	-	5				
		m. Suraz	2	5	-	7	-	-	-	-	-	Moszczona	3	-	-	3				
		Nowa Wola	13	16	-	29	-	-	-	-	-	Gorodeczyno	3	1	-	4				
		Oziabły	3	3	-	6	-	-	-	-	-	Dziadkowice	5	2	-	7				
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	Rajki	-	1	-	1						
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	m. Narew	1	-	-	1						
2.	Tałmieńsk	m. Suraz	-	1	-	1	Jurowlany	3	2	-	5	Knorydy	6	6	-	12	18			
3.	Charina	Kuryły	3	2	-	5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	5			
4.	Aleksandrówka	Śluczanka	1	3	-	4	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	4			
5.	Nowosiedów	Oziabły	6	3	-	9	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	9			
6.	Ozierskoje	-	-	-	-	-	Jurowlany	4	2	-	6	-	-	-	-	-	6			
7.	Bezmienowo	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	Grabowiec	2	7	-	9	14			
		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	m. Orla	2	3	-	5				
8.	Katiuszka	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	Szerszenie	3	2	-	5	5			

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19		
4.	Gieorgijewsk	Planty	6	6	-	12	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
		Barszczewo	1	1	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
		m. Białystok	2	1	-	3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
		Nowa Wola	3	3	-	6	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
5.	m. Nowo- nikołajewsk [Nowosybirsk]	Ostrówki	1	-	-	1	Nowowola	2	-	-	2	m. Bielsk Podlaski	-	1	-	1	-	-	-	
		Walify	-	1	-	1	-	-	-	-	-	Żerczyce	1	1	-	2	-	-	-	-
		m. Gródek	2	2	-	4	-	-	-	-	-	Lady	-	1	-	1	-	-	-	-
		Złotora	5	2	-	7	-	-	-	-	-	Radziwił- łówka	-	1	-	1	-	-	-	-
		Brak danych	1	1	-	2	-	-	-	-	-	m. Narew	3	3	-	6	-	-	-	-
		Choroszcz	1	2	-	3	-	-	-	-	-	Mochnate	-	2	-	2	-	-	-	-
		Jaświły	-	1	-	1	-	-	-	-	-	Hołówki	3	2	-	5	-	-	-	-
		Krypno	3	2	-	5	-	-	-	-	-	m. Siemia- tycze	3	2	-	5	-	-	-	-
6.	Pietropawłow- skoje	m. Zabłu- dów	3	1	-	4	-	-	-	-	m. Narew	4	3	-	7	-	-	-	-	
		Nowa Wola	10	4	-	14	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
7.	Kuzolewka	Brak danych	1	2	-	3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
		m. Suraż	3	4	-	7	-	-	-	-	-	Świridy	4	1	-	5	-	-	-	-
8.	Tałówka	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	Szewele	1	2	-	3	-	-	-	
		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
9.	Wereszynne	-	-	-	-	-	Czarna Wieś	11	17	-	28	-	-	-	-	-	-	-	-	
10.	Wierchne	-	-	-	-	-	Czarna Wieś	4	3	-	7	-	-	-	-	-	-	-	-	
11.	Karpysak	-	-	-	-	-	Makowlny	-	3	-	3	-	-	-	-	-	-	-	-	
		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	Brak danych	9	7	-	16	-	-	-	
12.	Bogorodekkoje	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	Soce	2	1	-	3	-	-	-	
		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	Kąty	3	3	-	6	-	-	-	
13.	Nowo-Szubina	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	Rajsk	3	3	-	6	-	-		
14.	Jelgajskoje	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	Górskie	2	1	-	3	-	-		
15.	Mało-Kriwisz- czekowa	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	Żuki	4	9	-	13	-	-		
16.	Bielousow	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	Rajsk	2	2	-	4	-	-		
17.	Aksienowa	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	Rajsk	3	1	-	4	-	-		
18.	Ojasz	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	m. Narew	10	6	-	16	-	-		
19.	Połomoszoje	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	m. Bielsk Podlaski	1	6	-	7	-	-		
20.	Dubrowinsk	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	Rogawka	2	3	-	5	-	-		
Powiat zmicinogorski																		28		
1.	Rubcowsk	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	Dubiażyn	2	2	6	10	-	-		
		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	m. Bočki	1	2	5	8	-	-		
		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	Szczyty	2	3	-	5	-	-		
		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	Dobromil	1	1	-	2	-	-		
2.	Zmicinogorsk	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	m. Bielsk Podlaski	2	1	-	3	-	-		
		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-		
3.	Kormicha	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-		
4.	Pospielichińsk	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-		
Powiat kainski																		140		
1.	m. Kainsk [Kujbyszew]	m. Białystok	2	2	-	4	-	-	-	-	-	m. Narew	3	2	-	5	-	-		
		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	Biełki	7	6	-	13	-	-		
		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	m. Bočki	2	3	-	5	-	-		
2.	Filoszyńsk	Mielezki	4	2	-	6	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-		
3.	Romanowskoje	Pasynki	3	2	-	5	-	-	-	-	-	Krzywiec	6	7	-	13	-	-		
4.	Ubinskoje	-	-	-	-	-	Nowa Świ- działówka	1	3	-	4	-	-	-	-	-	-	-		
5.	Kiriłowski	-	-	-	-	-	Nowa Świ- działówka	1	3	-	4	-	-	-	-	-	-	-		
6.	Nowo-kargat	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	Doratynka	9	10	-	19	-	-		
		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	Brak danych	2	1	-	3	-	-		

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19
7.	Karagat	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	Tyniewicze	5	3	–	8	8	
8.	Nikołajsk	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	Mochnate	2	7	–	9	9	
9.	Kijewka	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	Kotły	11	13	–	24	24	
10.	Tatarsk	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	Zaminowo	1	–	–	1		
		–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	Brak danych	3	2	–	5	7	
		–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	m. Boćki	1	–	–	1		
11.	Czerniawsk	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	Kuraszewo	1	–	–	1	1	
12.	Taskajewo	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	Bielki	3	3	–	6	6	
13.	Roźdniestwensk	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	Oleksze	3	–	–	3	3	
Powiat kuźniecki [nowokuźniecki]																		22
1.	Iskitimskoje	Zaścianki	9	3	–	12	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
		Dojlidy	2	2	–	4	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	22
		Lewsze	4	2	–	6	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	
Powiat mariński																		120
1.	m. Bogotol	Mitujewicze	1	1	–	2	Ostrów	2	3	–	5	Klejniki	1	4	–	5		
		Ruszczany	15	18	2	35	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	58
		Starosielce	3	3	–	6	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	
		Kościuki	2	3	–	5	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	
2.	m. Mariinsk	m. Białystok	1	2	–	3	Jurowlany	3	6	–	9	m. Brańsk	1	3	–	4		
		Gnieciuki	3	3	–	6	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	26
		Kowalowce	2	2	–	4	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	
3.	Nikołajewka	–	–	–	–	–	Ostrów	3	2	–	5	–	–	–	–	–	–	5
4.	Kłosoń	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	Czyże	9	11	–	20	20	
5.	Susłowo	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	Bujnowo	3	5	–	8		
		–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	Grabowiec	2	1	–	3	11	
Suma		–	184	161	4	349	–	126	114	–	240	–	361	426	11	798	–	1387

Uwaga: w nawiasach kwadratowych współczesne nazwy miejscowości.

Źródło: jak pod wykresem 1.

Bibliografia

Źródła drukowane

Adresnaâ kniga bężencev'' Latyšej. Petrograd: Latyšskij Centralnyj Komitet po okazaniû pomoši bężencam, 1916.

Bężancy v' Tomskoj gubernii: spisok' semejstv' bężencev' i adresa ih'. Vyp. 1–j. Tomsk: Izdanie Tomskago Gubernskago Otdelëniâ Komiteta Eâ Imperatorskago Vosočestva Velikoj Knâžny Tatiany Nikolaevny, 1916.

Bężancy v' Tomskoj gubernii: spisok' semejstv' bężencev' i adresa ih'. Vyp. 2–j. Tomsk: Izdanie Tomskago Gubernskago Otdelëniâ Komiteta Eâ Imperatorskago Vosočestva Velikoj Knâžny Tatiany Nikolaevny, 1916.

Nagnibieda Vasilij, sostavil. *Tomaskaâ Guberniâ. Statističeskij očerk'.* Tomsk: Tipografiâ V. Perel'man', 1917. *Pamâtnaâ Knižka Tomskoj Gubernii na 1915 god'.* Tomsk: Tomskago Gubernskago Statističeskago Komiteta, 1915.

Spisok' adresov' bężencev. Čast' 1 (A–I). Moskva: Vserossijskie Zemskij i Gorodskoj Sojuzy, 1916.

Statističeskij ežegodnik' Rossii. 1913 g. (god desâtyj). S. Peterburg': Centralnyj Statističeskij Komitet, 1914.

Vital', Luba, red. *Bežanstva 1915 goda*. Belastok: Niva, 2000.

Opracowania

Antonova, E. „Struktura upravleniâ Tomskogo Pereselenčeskogo Rajona 1906–1917 gg.”. *Vestnik Tomskogo Gosudarstvennogo Universiteta* 294 (2007): 132–134.

Barszczewska, Nina, Mirosław Jankowiak. *Dialektologia białoruska*. Warszawa: Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy. Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk, 2012.

Chlebowczyk, Józef. *O prawie do bytu małych i młodych narodów. Kwestia narodowa i procesy narodotwórcze we wschodniej Europie środkowej w dobie kapitalizmu (od schyłku XVIII w. do początków XX w.)*. Warszawa–Kraków: Śląski Instytut Naukowy w Katowicach, 1983.

Choińska, Małgorzata. *Spółeczeństwo miasta Tykocina w XVIII i XIX wieku*. Rozprawa doktorska, Białystok: Uniwersytet w Białymstoku, 2013. Dostęp 19.06.2017. http://repozytorium.uwb.edu.pl/jspui/bitstream/11320/1314/1/Choinska_Malgorzata_doktorat.pdf.

Choruży, Wiesław. „Karty bieżeńców”. *Czasopis. Białoruski Miesięcznik Społeczno-Kulturalny* 24.11.2015. Dostęp: 13.12.2015. <http://czasopis.pl/karty-biezencow/>.

Czerep, Stanisław. „Bieżeńcy z Królestwa Polskiego i guberni grodzieńskiej w Piotrogradzie – stan na 29 lutego 1916 r.”. *Białoruskie Zeszyty Historyczne* 45 (2016): 82–98.

Čudakov, Oleg. „Gorodskoe samoupravlenie v tomskoj gubernii v gody pervoj mirovoj vojny (jul 1914 – fevral 1917)”. *Vestnik Omskogo Uniwersyteta* 3 (2011): 146–153.

Dmitruk, Stefan. „Spółeczeństwo miasta Kleszczele w latach 1864–1915 w świetle wydawnictwa «Pamiętnoj Kniżki Grodnieńskoj Gubernii»”. W: *Kleszczele, Podlasie, Ukraina. Księga jubileuszowa ku czci doktora Mikołaja Roszczenki w 75-lecie urodzin*, red. Grzegorz Kuprianowicz, Roman Wysocki. Kleszczele: Towarzystwo Ukraińskie, 2017.

Dmitruk, Stefan. „Wspomnienia o powrocie z bieżeństwa w 1923 r. mieszkańca wsi Wilanowo”. *Białoruskie Zeszyty Historyczne* 43 (2015): 215–221.

Dobroński, Adam Czesław. *Infrastruktura społeczna i ekonomiczna guberni łomżyńskiej i obwodu białostockiego (1866 – 1914)*. Białystok: Sekcja Wydawnicza Filii Uniwersytetu Warszawskiego, 1980.

Eberhard, Piotr. „Problematyka narodowościowa Białorusi w XX w.”. W: *Białoruś, Czechosłowacja, Litwa, Polska, Ukraina: mniejszości w świetle spisów statystycznych XIX-XX w.: liczebność i rozmieszczenie – stosunki narodowościowe – polityka narodowościowa. Materiały z międzynarodowej konferencji Samoidentyfikacja narodowa i religijna a sprawa mniejszości narodowych i religijnych w Europie Środkowo-Wschodniej Lublin 19–21 października 1993*, red. Jan Skarbek, 9–14. Lublin: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 1996.

Gonczarow, Jurij. „Polska rodzina na Syberii w drugiej połowie XIX wieku i na początku XX wieku”. *Zesłaniec. Organ Rady Naukowej Związku Sybiraków* 29 (2007): 33–48.

- Hrycak, Jarosław. *Prorok we własnym kraju. Iwan Franko i jego Ukraina (1856–1886)*. Tłum. Anna Korzeniowska-Bihun, Anna Wylęgała. Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej, 2010.
- Karnáluk, Vital. „Gistryčnaâ demagrafiâ peršaj susvetnaj vajny: bežanstva z zahodnih gubernâŭ Rasijskaj imperyi (1914 – 1917 g. g.)”. *Białoruskie Zeszyty Historyczne* 12 (1999): 22–44.
- Janczak, Julian Karol. „Statystyka ludności Królestwa Polskiego w XIX w.”. *Przeszłość Demograficzna Polski* 19 (1994): 47–114.
- Kopczyński, Michał. *Studia nad rodziną chłopską w Koronie w XVII–XVIII wieku*. Warszawa: Wydawnictwo Krupski i Spółka, 1998.
- Korzeniowski, Mariusz. *Na wygnanym szlaku... Działalność Centralnego Komitetu Obywatelskiego Królestwa Polskiego na Białorusi w latach 1915–1918*. Lublin: Lubelskie Towarzystwo Naukowe, 2001.
- Korzeniowski, Mariusz, Marek Mądzik, Dariusz Tarasiuk. *Tulaczy los. Uchodźcy polscy w imperium rosyjskim w latach pierwszej wojny światowej*. Lublin: Wydawnictwo Marii Curie-Skłodowskiej, 2007.
- Kuklo, Cezary. *Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej*. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2009.
- Kuklo, Cezary. „Demograficzno-społeczna problematyka rodziny w pierwszej połowie XX wieku”. W: *Struktury demograficzne rodziny na ziemiach polskich do połowy XX wieku. Przegląd badań i problemów*, red. Piotr Guzowski, Cezary Kuklo. Białystok: Instytut Badań nad Dziedzictwem Kulturowym Europy, 2014.
- Lesiv, Myhajło. *Ukraińskì govirki u Pol'sčì*. Warszawa: Archiwum Ukraińskie, 1997.
- Markowski, Artur. „Historia Białorusinów przez carską policję polityczną napisana. Sprawy białoruskie w materiałach ochrony z początku XX wieku”. W: *Narody i polityka. Studia ofiarowane profesorowi Janowi Tomaszewskiemu*, red. August Grabski, Artur Markowski. Warszawa: Żydowski Instytut Historyczny im. Emanuela Rigelbluma, 2010.
- Markowski, Artur. „Lęki i dylematy rodziny żydowskiej w strefie osiedlania w połowie XIX w. – przykład Nowogródka”. *Przegląd Historyczny* 103 (2012), 4: 775–798.
- Miodowski, Adam. „Lokalne uwarunkowania i efekty rosyjskiej polityki oświatowej na Białostocczyźnie u progu XX wieku”. *Studia Podlaskie* 24 (2016): 109–135.
- Miśkiewicz, Benon. *Wstęp do badań historycznych*. Warszawa–Poznań: PWN, 1985.
- Mironowicz, Eugeniusz. „Społeczne, polityczne, religijne i ekonomiczne skutki uchodźstwa w 1915 r. w życiu białoruskiej ludności Białostocczyzny”. W: *Wojna i ludzie. Społeczny aspekt I wojny światowej w Europie Wschodniej*, red. Dorota Michaluk, Ciecchanowicz: Muzeum Rolnictwa im. ks. Krzysztofa Kluka, 2015.
- Moroz, Małgorzata. „Krynica”. *Ideologia i przywódcy białoruskiego katolicyzmu*. Białystok: Białoruskie Towarzystwo Historyczne, 2001.
- Niedzieluk, Tatiana. „Polscy katolicy w guberni tomskiej: badanie demograficzne”. *Wrocławskie Studia Wschodnie* 12 (2008): 69–77.

- Ogórek, Bartosz. „Wpływ I wojny światowej na stan i strukturę ludności miasta Krakowa. Badanie przy użyciu wariantowych projekcji demograficznych”. *Przeszłość Demograficzna Polski* 37 (2015): 169–178.
- Ostrowski, Bogumił. *Białoruskie gwary Grodzieńszczyzny. Wybrane zagadnienia*. Kraków: Instytut Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk, 2013.
- Pękała, Krzysztof Piotr. *Migracje ludności guberni chełmskiej w pierwszych latach „Wielkiej Wojny” (1914–1915)*. Rozprawa doktorska, Lublin: Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, 2012.
- Pietkiewicz, Krzysztof. „Początki państwowości litewskiej”. W: *Poznań – Wilno. Studia historyków w roku tysiąclecia Państwa Litewskiego*, red. Zbysław Wojtkowiak. Poznań: Instytut Historii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, 2010.
- Radzik, Ryszard. *Białorusini. Między Wschodem a Zachodem*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2012.
- Rolf, Malte. *Rządy imperialne w Kraju Nadwiślańskim. Królestwo Polskie i Cesarstwo Rosyjskie (1864–1915)*. Tłum. Wojciech Włoskowicz. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego we współpracy z Niemieckim Instytutem Historycznym, 2016.
- Rzemieniecki, Konrad. „Gospodarstwo chłopskie w wybranych wsiach dóbr teofilpolskich na Podolu w 1827 roku”. *Przeszłość Demograficzna Polski* 35 (2014): 41–54.
- Samatyá, Vadim. „Problema beżencev v Belarusi v gody Pervoj Mirovoj Wojny”. *Belorusskij Žurnal Meždunarodnogo Prava i Meždunarodnyh Otnoženij* 2 (2003): 71–74.
- Sierakowska, Katarzyna. *Śmierć – wygnanie – głód w dokumentach osobistych. Ziemie polskie w latach Wielkiej Wojny. 1914 – 1918*. Warszawa: Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk, 2015.
- Sula, Dorota. *Powrót ludności polskiej z byłego Imperium Rosyjskiego w latach 1918–1937*. Warszawa: Wydawnictwo Trio, 2013.
- Sułkowski, Zbigniew. „Mniejszości w świetle spisów statystycznych z przełomu XIX i XX wieku”. W: *Białoruś, Czechosłowacja, Litwa, Polska, Ukraina: mniejszości w świetle spisów statystycznych XIX-XX w.: liczebność i rozmieszczenie – stosunki narodowościowe – polityka narodowościowa. Materiały z międzynarodowej konferencji Samoidentyfikacja narodowa i religijna a sprawa mniejszości narodowych i religijnych w Europie Środkowo-Wschodniej Lublin 19–21 października 1993*, red. Jan Skarbek, 5–8. Lublin: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 1996.
- Šetinina, Anna. „Běžency i graždanskie internirovannye na ūge Zapadnoj Sibiri (1915–1920-e gg.)”. *Izvestiâ Altajskogo Gosudarstvennogo Universiteta*. 4 (2007), 56, t. 2: 177–181.
- Šetinina, Anna. *Bežency na ūge Zapadnoj Sibiri 1914–1923 gg.: istočniki i metody izučeniâ. Autoreferat*. Barnaul, 2007. Dostęp: 17.06.2017. <http://www.dissercat.com/content/bezhentsy-na-yuge-zapadnoi-sibiri-1914-1923-gg-istochniki-i-metody-izucheniya>.
- Šetinina, Anna. „Professionalnyj sostav bežencev Pervoj mirovoj wojny v Tomskoj Gubernii”. *Informacionnyj Bûlleten’ Asociacii. Istoriâ i Komp’ûter* 35 (2007): 226–245.

Tomaszewska Olga Regina, Norbert Dariusz Tomaszewski. „«Bieżeństwo»” i jego następstwa. Wydarzenia na pograniczu podlasko-mazowieckim w latach Wielkiej Wojny”. W: *Wojna i ludzie. Społeczny aspekt I wojny światowej w Europie Wschodniej*, red. Dorota Michaluk. Ciechanowiec: Muzeum Rolnictwa im. ks. Krzysztofa Kluka, 2015.

Topolski, Jerzy. *Metodologia historii*. Warszawa: PWN, 1968.

Vasil'ev, Maksim. „Beżency Pervoj mirovoj wojny i Pskovskaâ Guberniâ”. *Pskov. Naučno-Praktičeskij Istoryko-Kraevedčeskij Žurnal* 40 (2014): 170–184.

Żelazny, Walter. *Etniczność. Ład – konflikt – sprawiedliwość*. Poznań: Zakład Badań Narodowościowych PAN w Poznaniu, 2004.

Ludność ewakuowana z zachodnich powiatów guberni grodzieńskiej na Syberii w 1916 roku na przykładzie guberni tomskiej

Streszczenie

Jedną z konsekwencji I wojny światowej były migracje ludności w Europie. W efekcie masowej ewakuacji ludności cywilnej z zachodnich guberni w głąb Rosji w 1915 r. doszło do trwałych zmian demograficznych i etnicznych na obszarze obecnych ziem polskich, m.in. podczas translokowania cywili z guberni grodzieńskiej niewielka część z nich trafiła do guberni tomskiej położonej w zachodniej Syberii. Celem publikacji jest analiza demograficzna i statystyczna rodzin z powiatów zachodnich guberni grodzieńskiej ewakuowanych do wymienionej guberni latem 1915 r. Podstawę źródłową opracowania stanowi spis przesiedlonych osób wydrukowany w Tomsku w 1916 r. W badaniu wykorzystano metody statystyczno-demograficzne, z uwzględnieniem takich elementów, jak: struktura wieku i płci, typologia struktury rodziny Petera Lasletta z modyfikacją Cezarego Kukli, głębi pokoleniowej. Dodatkowo zbadano kwestię geografii wyjazdu i rozmieszczenia ludności cywilnej z zachodnich powiatów guberni grodzieńskiej w guberni tomskiej. Wśród translokowanych rodzin w 1915 r. z północnego Podlasia i Białostocczyzny do guberni tomskiej zaobserwowano spadek liczebności gospodarstwa domowego o 1,2–1,3 osoby. Średnia wielkość przesiedlonego gospodarstwa wynosiła 4,05 osoby. W tym czasie w badanej społeczności dominowały dwupokoleniowe gospodarstwa z 2–3 dziećmi. Rodziny były zdekompletowane w poszczególnych przedziałach wiekowych. Deficyty mężczyzn wystąpiły w przedziale 20–29 lat, nadwyżka tej płci w grupie między 10. a 19. rokiem życia, jej zrównoważenie w przedziale wiekowym 30–39 lat. Znaczne ubytki były wśród niemowląt. Na straty demograficzne wpłynęły pobory mężczyzn do armii rosyjskiej w pierwszym roku wojny, zmiana warunków bytowych rodzin po wybuchu konfliktu oraz masowa ewakuacja ludności cywilnej latem 1915 r. Przesiedlone rodziny z guberni grodzieńskiej były w 83% pochodzenia chłopskiego, w zdecydowanej większości (ok. 80%) wyznania prawosławnego, posługiwały się

dialektami języka białoruskiego i ukraińskiego. Należy podkreślić, że w analizowanej grupie przesiedleńców w niewielkim stopniu wystąpiło zjawisko rozbicia rodzin, a lokalna administracja osiedlała w tej samej miejscowości mieszkańców jednej wsi/miasta zachodnich powiatów guberni grodzieńskiej. Analiza spisu potwierdziła tezę Eugeniusza Mironowicza (Uniwersytet w Białymstoku, Polska) dotyczącą znacznych ubytków demograficznych ludności guberni grodzieńskiej – głównie wyznania prawosławnego – podczas I wojny światowej oraz wpływu strat osobowych ewakuowanej ludności na trwałe zmiany demograficzne, ekonomiczne, społeczne, wyznaniowe i mentalnościowe po zakończeniu Wielkiej Wojny. Diagnoza tzw. tomskiego spisu z 1916 r. otwiera nową perspektywę badawczą związaną z analizą demograficzną i statystyczną rodzin z miejsca ewakuacji ludności cywilnej.

Słowa kluczowe: gubernia grodzieńska, ewakuacja ludności cywilnej, I wojna światowa, Rosja, Tomsk, demografia

The Population Evacuated from the Western Counties of the Grodno Governorate in Siberia in 1916: The Example of the Tomsk Governorate

Summary

One of the consequences of the First World War were migrations in Europe. The mass evacuation of civilian population from the western governorates into the depths of Russia in 1915 caused permanent demographic and ethnic changes on the territories of the present-day Poland, among other things, during the translocation of civilians from the Grodno Governorate; a small part of them landed in the Tomsk Governorate, situated in western Siberia. The aim of the publication was a demographic and statistical analysis of families from the western counties of the Grodno Governorate evacuated to the above mentioned Governorate in the summer 1915. The source basis is the list of the evacuated people printed in Tomsk in 1916. In the research statistical and demographic methods have been used, including such elements as the age and sex structure, the typology of the family structure according to Peter Laslett modified by Cezary Kuklo, and generational depth. Among the other questions that have been investigated there have been the geography of departure and the distribution of civilian population from the western counties of the Grodno Governorate in the Tomsk Governorate. Among the families translocated in 1915 from northern Podlasie (Podlachia) and the Białystok Region to the Tomsk Governorate the number of the household members decreased by 1.2–1.3 persons. The average size of the translocated household was 4.05 persons. At the same time in the community under investigation the dominating households were composed of two generations and contained 2–3 children. The families were broken up in particular age groups. The deficit of men was observed in the age group of 20–29 years, in the group of 10–19 years there

was a surplus of the representatives of that sex, and in the group of 30–39 years the numbers of both sexes were equal. There was a significant deficiency of infants. Demographic deficiencies were caused by compulsory enlistment into the armed forces of Russia in the first year of World War One, a change in the living standards after the outbreak of the war and mass evacuation of civilian population in the summer 1915. The families translocated from the Grodno Governorate were of peasant origin in 83%, of Orthodox denomination in about 80%, and they spoke in dialects of the Belorussian and Ukrainian languages. It should be underlined that in the analysed group of displaced persons the break-up of families was a rare phenomenon, and the local administration tried to settle the inhabitants from one village or town in the same place. The analysis of the list confirmed the thesis proposed by Eugeniusz Mironowicz (the University of Białystok, Poland) concerning the demographic deficiencies of the population of the Grodno Governorate – mainly of Orthodox denomination – during the First World War and the impact of the losses in the evacuated population on the permanent changes – demographic, economic, social, confessional and in mentality – after the end of the First World War. The diagnosis of the so called Tomsk list of 1916 opens a new research prospects concerning the demographic and statistical analysis of families of the evacuated civilian population.

Keywords: Grodno Governorate, evacuations of civilians, World War I, Russia, Tomsk, demography